Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 22 (15242) ◆ 1994 чылдың февраль 3, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 21.45 ☆ Садар өртээ 50 рубль.

Оралакчы сайыт-биле интервью

ШАЛЫҢ БЭЭРИ ОЗАЛДААН. ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Рыноктуң белен эвес үелеринде чурттап турарывыс бо-ла болгай. Ылаңгыя кижи бүрүзү бодун боду хандыртынар ужурлуг дээрзин үе көргүзүп, негеп келген. Ынчалза-даа күрүненің бюджетте албан черлериниң ажылдакчыларының саны база эвээш эвези билдингир. Оларга башкылар, эмчилер, культураның болгаш спорттуң ажылдакчылары база хамааржыр. Ынчалза-даа ол албан черлериниң ажылдакчыларының акша-шалыңы чогуур үезинде үнмес таварылгалар эвээш эвес апарган. 1,5 ай чедир шалын бербеске канчап амыдырап-чурттаар боор, ынчангаш олар коллективтиг хөделиишкиннериң кайы-бир хевирин шилип алыр талазы-биле ажылды чорудуп, ажыл соксадыышкынын-даа эгелей бээр таварылгалар тургулаан болгай. Бо айтырыгларга хамаарыштыр тайылбыр алыры-биле Тыва Республиканың Сан-хөө яамызының сайыдының бирги оралакчызы А. А. Федоровка бистиң корреспондентивис ужуражып, оон интервью алган.

Бюджеттен акшаландырып турар албан черлериниң ажылдакчыларының акша-шалынын чүге чогуур үезинде бербейн турар чүве ирги, Андриян Андриянович?

— Бюджеттен акша ап турар албан черлериниң ажылдакчыларын акшаландырарының айтырыы сөөлгү үеде, шынап-ла, берге байдалга турар апарганын эскерип тур боор силер. Оон уламындан ол ажылдакчыларнын акша-шалыңы чогуур үезинде бердинмейн турар-дыр Чүге ындыг байдал тургустунуп келгенил деп айтырыг чеп болдур ийин. Ында чылдагааннар база эвээш эвес. Олар ол дораан-на тыптып келбээннер. Бир эвес моон мурнундагы чылларда байдалды көөр болзувусса, бүгү чүве каракка көску апаар. Бо-ла бүгү байдал 1991 чылдан эгелээн, чүге дээрге ынчан өртектер болгаш тарифтер өзүп эгелээннe болгай. Улаштыр шалың база өзүп эгеледи. Оон база бир кол чылдагааны — келир чылдың бюджеди ынчан ол чылдың ноябрь, декабрь айларында тургустунуп, бадыаттының турган болгай. 1993 чылдың бюджеди базала эрте бадыаттынган болгай. А 1994 чылдың бюджеди амга чедир бадыаттынмаандыр. А ындыг таварылгада акша-шалын айтырыы бергедеп турбайн канчаар

— Өске адырын ажылдакчыларына деннээрге, бюджеттен акша алыр албан черлериниң ажылдакчыларын акшаландырарында берге чүве чок хире. Күрүне бюджеди-че оларны киир санап каан чүве эвес бе?

— Ындыызы ындыг-ла, ынчалза-даа бистин республиканың шалынга тускайлаан акшазы шуут чедишпейн турар болдур ийин. Эрткен чылын оон чедишпезинин хуузу 85 болган-дыр. А бүгү ажылчорудулганың социал-культура программаларын акшаландырары үгле Россия Федерациязының республика бюджединден акшаның бистиң республиканың бюджединче чогуур үезинде шилчип кээринден кол хамааржыр чүве болгай. Россия Федерациязының бюджединден бистиң республика бюджединче акша аажок озалдаашкын-биле кээп турарын манаа улуг хомудалбиле, хараадаашкын-биле демдеглээр апаар мен. Бисти бергедеп турар кол үүл олдур. Бо бүгүнү өөренип көргеш, ол акша-шалыңның келирин манап олурар эвес. Тыва Республиканың Чазааның удуртукчулары, Сан-хөө яамызының ажылдакчылары удаа-дараа Москва хоорайже аттанып, Россия Федерациязының бюджединден эөлчеглиг дотация акшазын алыры-биле чорун турарывыс бо-дур. А ол акшаларнын озалдап кээп турарындан бюджеттен акша алыр албан черлериниң ажылдакчыларының шалыңының озалдап турары ол.

Россия Федерациязының өске девискээрлеринге денней көөр чүве болза, бистиң байдалывыс Красноярск крайныңдан, Иркутск, Кемерово областарныңдан черле дээре болуп турар. Үстүнде адааным черлериниң бюджеттен акшаланып турар албан черлериниң ажылдакчылары айда алыр шалынын дыка озалдады ап турарлар-дыр. А бистиинде — шалын төлевирин 1,5 айдан үр саадаткан таварылга болбаан.

Эрткен чылдың декабрь 1-ден эгелеп шалынның 1,9 катапээлчеглиг өстүрүлгезин кылган болгай. Оны үгле бюджеттен акша алыр албан черлериниң ажылдакчыларынга өстүрген. Ынчалза-даа ол өстүрген акша-шалынга немей төлээрининң акша-хөрөнгизи Россия Федерациязының бюджединде көрдүнмээн болганындан ол акшалар төлеттинмээни чугаажок. Бола бүгүнүң түннелинде Россияның бюджединден бистиң республиканың бюджединче акшаның чогуур үезинде шилчип келбейн турарындан бистиң республиканың бюджеди 11,7 миллиард рубль өрелит болуп арткан-дыр. Ол — бюджеттен акша алыр бүгү организацияларның ажылдакчыларынга төлээр ужурлуг акшавыс-тыр.

— Республика бюджединче шилчидер ужурлуг акшаларны РФ-тиң Сан-хөө яамызы ам чежеге чедир «түдүп» келир улус боор?

— 1994 чылдың бирги кварталының дүргүзүнде Россия Федерациязының Сан-хөө яамызы ол бүгү акшаларының шуптузун шилчидип бээрин планнап турар. Ынчалза-даа оон бурун күүсеттине бээринге ындыг-ла бүзүрелим чок ийин. Дөмей-ле манаар апаар бис. Республиканың Президентизиниң, Чазактың харыысалгалыг ажылдакчыларының ап турар хемчеглериниң түннелинде январь айда Тыва Республиканың бюджединче шилчидип бээр ужурлуг акшаны бүрүнү-биле апкан бис. Ынчангаш бюджеттен акша алыр албан черлериниң ажылдакчыларынга шалынны төлеп бергенивис ол. Ында шалыңны 1,9 катап өстүргени кирбейн турар. А башкыларга, эмчилерге, культура болгаш спорт ажылдакчыларынга кварталда 20 миллиард ажыг акшаны шалынга берип турар бис.

— Тыва Республиканың Сан-хөө яамызының талазындан кандыг хемчеглер алдынып турар ирги, Андриян Андриянович?

— Бистиң сорулгавыс билдингир: ажылдап турар кижи бүрүзү чогуур үезинде акша-шалының алыр ужурлуг. Ынчалза-даа белен чүве кайда турар боор — бергелер таварышкаш-ла турар-дыр. Амгы үеде бюджеттен акша алыр черлериниң ажылдакчылары декабрь, январь айларның шалының бээрин негеп турарлар. Ол дээрге оларнын шыныг, чөптүг негелдезидир. Ынчалза-даа ол 1,9 катап өстүргени акшаны төлээрин сан-хөө күрлавырларыбиле хандырбааны болгаш Тыва Республиканың бюджединде ындыг хостуг акша-хөрөңгининң чогундан ындыг төлелгелерни кылыры берге болуп турар. Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының аазап турары-биле алырга, ол өрелерин олар бо айның ийиги он хонуунда эгидип бээрлер. А январь айда Россия Федерациязының бюджединден 16 миллиард рубльди алыр ужурлуг турган бис.

Акша-шалың чогуур үезинде үнзүн дээш бистиң яамының ажылдакчылары база олут-чыдын чок ажылдап турарлар. Сан-хөөну харыылап турар болганывыста, бистиң яамының ажылдакчылары колдуунда-ла ай санында Москва кирер, акша дээш доктаамал сүржүр, ону ыяап-ла чедип алыры кызыдар улустур бис. Ам база Москваже чоруптарынга белеткенип, хамык документилерни четчеленип, белеткевишаан, республика бюджединче РФ-тиң бюджединден акшаны дарый шилчидип бээринин айтырыын тургузуп чоруур деп турарым бо.

Ажыы-биле чугаалааргa, акшаландырыышкын айтырыы дээрге, дыка берге, нарын айтырыгларның бирээзи болуп турар. Мындыг берге байдалга бисти РФ-тиң Чазаа таварыштырып турары бо-дур. Ындыг шаптараазыннар турза-даа, ай санында Москваже чоруп турган, чорук-херектеривисти будуруп ап, бюджеттен акша алыр албан черлериниң ажылдакчыларының акша-шалыңын чогуур үезинде бээр дээш ажылдап турарывысты республиканың чонунга дыннадырын республиканың кол солунналарының редакцияларындан дилээр кижидир мен.

— Интервью бергенинер дээш четтирдивис, Андриян Андриянович, чорук-хереөнер будер-ле болзунам.

— Четтирдим.

Маадыр-оол КАЛЧАН чугаалашкан.

ФЕВРАЛЬ 11—БАЙЫРЛАЛ ХҮНҮ

Республикага Шагааны байырлаары база кайы хүннер байырлал хүннери болурул дээн айтыыглар редакцияга хөйү-биле кээп турар. Номчукчуларның айтыыгларынга харыыны бээрин республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хуваар яамыдан тайылбыр бээрин дилээн бис. Оларның биске дыңнатканы болза:

1991 чылдың февраль 8-те Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Тыва АССР-ге Шагааны үлүсчү байырлал кылдыр чарлаар дугайында» № 104 доктаалы-биле Шагааны үлүстүң байырлалы кылдыр чарлаан. Ук доктаалда тодартай хүн айыттынмаан, чүге дизе ай календарын ёзугаар Чаа чылды айның аңгы-аңгы хүннеринде үткүп, байырлап турар бис — январь 20-ден февраль 20-ге чедир.

Бо чылдың Шагаазы Көк Ыт чылы пятницага, февраль 11-ниң хүнүнге таваржып турар. Ынчангаш ол хүн байырлал хүнү.

Ынчалза-даа бо байырлал хүнүнде ажыл туруушкуну кылып болбас будурулге-техниктиг албан-организация черлери, чонну хандырар будурулгелер, организациялар азы күш-ажылчы коллективтиң шинтпири-биле ол хүн ажылче үнер дээн будурулге черлери Россияның Күш-ажыл Кодекизиниң 63 база 64 үүлдерин ёзугаар ажылдаар. Ол таварылгада 1994 чылдың февраль 11-ниң хүнүнүң ажыл төлевирин ийи дакпыр төлеп бээр ийикпе азы дыштанын алыры-биле өске хүнну бээр. Ажылчыннын күзели-биле ол ажыл хүнүн шөлээге немей төлевирлиг кылдыр база берип болур.

ДЕМНИГ АЖЫЛ

«Енисей» совхозтуң төп сүт-бараан фермазының өдек аштаар транспортеру үр үе иштинде септелге чок ажыллап келгенинден үрелгеш, ажыл чок турупкан. Өдек үндүрер транспортернуң адааңга бок долгаш, дона берген болган. Трактор-бульдозер ол хүн база үрелгеш, келбейн барган. Он ажыг хонук иштинде саанчылар инек өдээн хол-биле үндүр сөөртүп келген.

Эрткен дыштанар хүнде сумму чагыргазының даргазы Андрей Александрович Салчак механизаторларны база ажылчыннарны чыгаш, чеди шак иштинде ажылдаткаш, ону аштаан. Транспортёрну база кылып берген. Анаа механизаторлар Чал-оол Салчак, Николай Погудин, ажылчын Сайын-оол Соян болгаш оон-даа өскелер эки ажылдааннар. Мүрнакчы саанчы Аля Притворова саанчылар мүрнүндан улуу-биле өөрүп четтиргенин шефчилерге илереткен. Моон соңгаар шак мындыг шефти организастап, малчынларга дузалаар деп дүгүрушкан.

Май-оол ХОВАЛЫГ.
Күндүстүг сүүр.

ТЫВАДАН ТУРЦИЯЖЕ

Тыва-түрк лицей Кызыл хоорайда ажыттынган. Ынчалза-даа өөреникчилер түрк дылы хандыр өөренип киримкен. бот-боттарының аразында ол дылга чугаалажып турар апарган. Тывага баштайгы лицейжилерниң тыптып келгени — хөгжүлденің делегейже эге оруу-дур.

Дүүн, Кызылдың аэропортундан тыва-түрк лицейниң 25 сургуулу түрк черни көөр, ол улустуң дылынга чугаалажыр, өөренип алган билиин амыдыралга херек кылында хынап көөр сорулга-биле Москва таварып Турцияже үүжүпкан.

Олар бөгүн Турцияже Москвадан үүжүптар. Лицейжилерни оларның башкызы, түрк Селим Селимпей баштап чорууп. Тыва Республиканың баштайгы делегейже орук изээн сургуулдары март 4-ке чедир түрк дылга өөренип алган билиин хынап, үе-чергезиг уруглар, оолдар-биле түрк дылга чугаалажып, харылзажырлар. Олар Турцияның найысылалынын төөгүүг, тураскаалдыг черлерин кезип, эртемденнер, башкылар, чугаалчылар-биле үүжүражырлар. Уруглар, оолдарның аас-кежин улам-на быжыксынам.

(Бистиң корр.).

МООЛ ТУРИСТЕРНИ ҮПТЭЭН

Бо таварылга, кижи бодап орарга, анаа-ла болбаан хире. Өвүрден келген ол автобуска хөй моолдар, оларның аар өртектиг хөй бараааннары бар деп ону кым билгенил азы дээрбечилер ол черде доктаамал чоруп турары ол бе? Бир болза ол кежээ бөлүк хулиганнар душ болуп ол автобуска таваржы бергени ол бе? Бо бүгү айтыырларга милиция ажылдакчылары харыыны үндүрүп кээр дээрзинге идегел бар. Чон караа хөй, чоннуң кулаа узун. Ынчангаш үптекчилер черле туттурар, кеземче херээнге онаажыр апаар.

Хандагайты — Кызыл аразының автобузу январь 28-те Өвүрден орай үнген. Аңаа кожуун төвүнден олурган каш пассажирден аңгыда, Моолдан туристеп келген аалчылар боттарының автобузу үрелген чылдагаанындан салонну долдур ээлеп, ап чораан бараааннарын кирер шаа-биле тырып алганнар. Моол 22 аалчыларның чүгле чүүгүнүң өртээ безин 14 муң рубль ажыг болган.

Орайтаан. Дүнекинин он бир шак үезинде Ак-Туруг суурнуң ындында кара суг чанында чоокшулап орда. автобус үрелген. Ону дарый кылып, хемчег алыры-биле чолаачы Владимир Шульгин салондан үнүп кээри билек, оон чоогунга ГАЗ-52 маркалыг үгектиг машина турупкан соонда, беш кижи үнүп келген. Оларның бирээзи биче калибрлиг боолуг, ийигизи — кескен чолдак боолуг, артканнары балдылар тудуп алган үптеп келген. Олар салонга кирип келгеш, олурган улусту боо-чепсээ-биле коргуудуп турган, моол туристерниң ап чораан хамык бараанын үптеп алгаш, автобустуң фараларын чара шапкылап кааш, арлып чоруй барганнар.

РЕДАКЦИЯДАН: бо медээ солунга парлаттынып турда, Ак-Туругга үптээшкин кылган дээрбечилер туттурган дээрзиниң дугайында ИХЯ-дан медээ келген. Үптекчилер Ак-Туруг болгаш Кызыл-Даг сүүрларның чурттакчылары болган. Ук херек талазы-биле истелге чоруп турар.

(Бистиң корр.).

Сүт-бараан фермаларында

БОТТАРЫН БИЛЧИРИ — ЧЕДИИШКИННИҢ ҮНДЕЗИНИ

«Көк-Тей» сүт-бараан фермазы Кызыл кожуунга байтык, республиканың мурнакчы ажылдыг фермаларның санынга доктаамал кирип турган хоочун фермаларның бирээзи. Ында ам байдал мурнукузу дег эки эвес-даа болза, ферманың коллективи сүт бүдүрерин кудулатпас дээш кызып ажылдап турар.

Фермада ниитизи-биле 300 инектиң 180-ин саап турар. Чаңчыкканың ёзугаар совхоз үүгле боттарының күжү-биле эрткен чылын база четчир санныг чемни фермада күрлавырлаан: силосту 2100 тоннаны салып, 600 тонна сигенни белеткээн. Саванны база белеткезе-даа, санап көөрге бүдүн кыш эрткижеге ол арай эвээш хире болуп турар боорга. Танды кожуунның «Революцияның чалбыжы» совхозундан ону садып алырын баш удур дүгүрүжүп алганнар. Моон мурнунда чылларга бодаарга витаминниг, бедик калориялыг чемнер чок болуп турарынга ферманың тускай эртемниглери хомудалын илередип турарлар.

Коллективтиң кызымак ажылынын түннелинде хүнде сүт бүдүрүлгези 1100-1200 килограмм чедип, бир саар инекке онааштыр 5-6 литр сүттү чамдык саанчылар саап турар. Шупту он үш саанчыдан хоочуннар—Зоя Сагаачы Римма Допчун-оол, Любовь Арандол база аныяк саанчы Антонина Уремчи олар ажылынга шүдүрүг чорунун көргүзүп, мурнакчыларнын одурунче кирип, өскелерге үлегер-чижек болуп турарлар.

— Мал чеминин шынарының арай кудулааны база инектин чайгы хостуг кададынын шөлдерининг кызыдааны-биле саар бир инекке онааштыр бүдүрер сүдүүс чылдан чылче кызырлып олурары хомуданчыг. Моон мурнунда биске үш-мүнчүларывыс-даа турган Ам бир инекке онааштыр эрткен чылын 2300 литр-ле сүт саап алдывыс — деп, ферманың зоотехниги Лидия Вильгельмовна Войкевич болунун хомудал-дүвүрелин илередти. Шынап-ла, республика төвү үлүг хоорай чоогу база кожаларында «Шамбалыг» «Тинлелге» совхозтар бар болгаш инекти кадарар, эки денгилде-шыдал киирерининг айтыры бо фермада база бир шаптараазынны сүт бүдүреринге ужураштырып келген.

Бүдүрген сүдүн олар сүт заводунга күш фермазына «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге сайгарарындан аңгыда, ферманың магазининге база «Колосок» деп боттарының уруглар садынга берип турар.

Сүт-бараан фермазының ажылчыннарының социал айтыырларын шиитпирлээр дээш совхоз дирекциязы база ферманың удуртукчулары чамдык тодаргай хемчеглерни алган. Эт, далган, чигир, ус аймаа-биле доктаамал хандырып турар. Боттарының бүдүргени сметананы база колбасаны байырлаадар үезинде садып келген. Чоокта чаа чиик өртектиг чигирни база саткан, бир килограммны-ла 700 рубльге. Ажылчыннар ферманың столоваязына чеменип турарлар. совхозтун бодунун продукциязы болгаш өртээ база чиик. Шалын база таан куду эвес. Чижээлээрге, декабрь айда бир ажылчынга онааштыр ол 60-70 мүн рубль четкен. Үүгле инек кадарчыларынын шалын төлевири арай куду. 27-35 мүн рубль болуп турары оларнын ажылдан үнер чорунунун база бир чылдагааны.

Шынап-ла, мында амыдырал хандырылга, социал айтыырлар шүүт четпес, багай деп болбас: фермада бодунун магазини, уруглар сады, клуб база столоваязы ажылдап тускай автобузу доктаамал чорун турар. Автобус график ёзугаар хүнүнүн-не 6 рейсти хоорайже кылып турар. Ол дээрге фермада ажылдап турарларга таарымчалыг. Өөреникчилерни эртен-кежээ школага чедирип, дедир база экке турар.

Үстүнде айытканым саанчылардан аңгыда бодунун ажылынга ээ-харыысалгалыглар эвээш эвес. Оларга инек кадарчызы Чечен-оол Ховалыг бызаа ажаакчылары: он чыл ажыр ажылдап келген хоочун ажылчын Чечек Чыпсынак база ол ажылды чаа хүлээп алган аныяк уруг Урана Сопунам болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ферма тракторист оолдар мал чеми сеорлуп, девискээрни кажаалардан инек-мыяан аштапарыглап дөрт кажаада транспортерларнын ажылын хайгаарап, оларны ажылдадып турарлар. Аныяк механизаторлар Геннадий Монгуш Леонид Санчат дүржүлгалыг тракторист Владимир Саттын арга-дүржүлга сумезин ап келгеннер.

Ферманың тускай эртемнигдери төнчү түннел — сүт бүдүрерин көвүдедири дээш элээн ажылдарны кылып чорудуп турарлар. Бригадир база зоотехниктен аңгыда, ында үксаажыдылга ажылынын талазы-биле учетчик, осеменатор, фуражир, сүт кудар цехтин эргелекчизи бар. Чаа келзе-даа, аныяк осеменатор Урана Монгуш бодунун ажылынче ханылап киргенин зоотехник мактаар болду. Үксаажыдылга ажылын экижидери-биле инек бүрүзүнге тускай учет-карточканы кылган. Хыналда саалдаларны эрттирип, инек төрүптерге-ле, бызаазын дугаарлап, чогуур бижимел документилерни тургузары чанчыл апарган.

Мурнакчы, республикага сурагжын турган сүт-бараан фермазының коллективинин көргүзүглери черле мурнуку чылдардан үүге күдулап турарыл? Бир дугаар чылдагааны—инек кададынын шөлүнүн чылдан чылче кызырлып келгени деп үстүнде айыткан болгай мен. Ийиде, минералдыг, хоолулуг мал чемнери болуп комбикорм гранулаларны болгаш витаминниг сиген далганын инектерге бербестей бергенинде. Ол мал чемнерин садып алырынга совхозтун сан-хөө, акша-төгерининг чедишпестээни-биле тайылбырлаттынар. «Ол ышкаш ийи чыл улаштыр үксаалыг аныяк инектерни (хунажыннарны) садып албайн турарывыста — база аанайтын, акша-төгеррикке үзер боордуп» — деп зоотехник Лидия Войкевич чугаалаар.

Ынчалза-даа моон мурнунда фермага электриктен турган, коллективтин ниити ажыл-агыйын амыдыралын эки билир аныяк удуртукчу, бригадир Дмитрий Кыргысович Чигленнин-даа база коллективтин өске кежигүннерининн-даа ниити ажыл дээш турга-copyy сагыш-сеткили бедик, моон соңгаар улам кызыл, хол дынзыг ажылдаар хей-аъды улуг улус болду. Шынап-ла, интернационалчы, найыралдыг бо коллективтин бир өзек специализи болуп эстон омакшылдыг зоотехник Лидия Вильгельмовнанын: «Гор арга-дүржүлгавысты ажыглап турбаш, сүт бүдүрүлгезин күдулатпас дээш улам кызымак, демниг ажылдаар бис. Дүржүлгавыс чедир ажыглаар күрлавырларывыс-даа бар. Бот-боттарывысты база билчир бис. Көрүнер даан: мен бо эжим Любовь Оюн-биле 12 чыл бүрүнгаар ол Сосновкадан, а мен Межегейден келдивис. Кызыдар, ажылдаар апаар — чежедаа ие берге болза...» — дээнин черле чөп.

Чапай СОТПА.
«Шынның» корр.

АЛА-ЧАЙГА АРЛААШКЫНДАН ЧАЙЛААР

Кожуунның арат ажылагыйларының кагтыжыышкынында 157 арат ажылагый бактаап кирип турар. Оларга бо хүнде 13046 га черни быжыглаан, оон иштинде тарылга шөлү — 2442, сиген шөлү — 524, артканы мал одары боор турар. А араттарда 611 баш бода, 3324 шээр мал. 62 чылгы болгаш хаван, дагаа бар. Эрткен чылын арат ажыл-агыйлар продукция бүдүрер талазы-биле чамдык түннелдерни чедип алган, бүдүрүнгеи ол продукцияның чартык кезиинден хөйүн күрүнеге болгаш чонга саткан. Черден 67 млн. 880 муң рубльдиң продукциязын алган. Чаагай дүжүттү өстүрүп алганнарга Тева-Хаяда С. Т. Донгак удуртканы «Арат» ажылагый хамааржыр. оон кежигүннери 10 га арбай тарааш, гектардан 19 центнерни алган. «Дазыр» арат ажыл-агый дүжүттү 17 центнерни, Шемиден «Мерген» арат ажыл-агыйнын араттары 18 центнер дүжүттү алган боон турар. Оон-даа өрү көргүзүглүг араттар бар. Оларның кызымак ажылдаанын канчап черле мактавас боор. Ажаап алдынган дүжүттүң 358,5 тонназын сатканындан киргеи 20,7 млн. рубльдиң орулгазын араттар боттарының агар санынче киирип алганнар. Оон ыңай мындыг үүл бар, дыка хөй арат ажыл-агыйлар мал чемин үүгле боттарынга чедер кылдыр белеткеп алыры-биле кызыгаарлаттынмайн, колхозтарның, совхозтарның мал чеми курлавырлап алырынга дузазын черле маңаа демдеглээр бодаан мен. Ынчангаш эрткен чылдың долу эвес санмедээзин езугаар алырга, кожуунда арат ажыл-агыйлар 91 млн. 815 муң рубльдиң көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрген боон турар.

Оларның үре-түннелдиг ажылдаарынга машинатехника, эргежок дериг-херекселдер-биле, тудуг материалдары-биле четчир кылдыр хандыртынганы улуг салдарлыг болуру чугаажок. Ынчаарга кожуунның араттарында ам 57 чүүк машиназы, янзы-бүрү марканың 46 тракторлары, 69 кожуг машиналары болгаш өске-даа дериг-херекселдер, 2 комбайн бар. Араттарның чеже хире чээли алганын сонуургаарлар база туруп магат, кожуунның араттары күрүне банкызындан бо эрткен үеде 258350 муң рубльди ап, боттарының янзы-бүрү чарыгдалдарынга үндүрген.

Чамдык ажылдар кылдынып турзажок, кожуунның арат ажыл-агый каттыжыышкынының ажыл-чорудулгазында шиитпирлеттинмээн айтыырлар, четпестер кончуг хөй. Хамыктың мурнунда, машинатехника-биле хандыртынары, тудуг материалдары, дериг-херекселдер тыптынын алыры өртектериң хүн бүрү өзүп турары-биле араттарга бергелерни таварыштырып турар. Ол ышкаш араттарның бүдүрүп алган продукциязының өртээ кедергей чиик болганындан, ону садып сайгарарының айтыры тон берге болуп турар. Бир берге айтырыг — акшаландырыышкын. Банкының берип турар чээлизи — 214 хуу эгидилге оларның чилиин үзүп турар.

Кожуунда арат ажылагый ассоциациязының шүүшпең хөделип, амгы рынок негелдеринге дүүштүр сагынгыр-тывынгыр болуп, республика болгаш оон дашкаар-даа бүдүрүлгелер-биле харылзашпас чоруу, араттарның иштики амыдыралынче ханылап, оларның мурнунда тургустунуп турар айтыыгларны хандыр өөренирининг сорулгаларын кошкак шиитпирлеп турарындан дыка хөй арат ажыл-агыйлар сандарап, чүгле коммерсантыларже шилчээн. Ындыг байдал дээрге контроль чок чорук-тун херечизи-дир.

Арат ажыл-агыйлар биле колхоз, совхозтарның, бүдүрүлгениң өске-даа хевирлериниң аразында харылзаалар ала-чайгаарлаашкынның агымында. Олар бот-боттарынга ажыктыг кылдыр ажылдап, дем катчырының кандыг-даа юридиктиг керээ, дугуржулга чокка ажылдап турарындан, бот-боттарынга шаптыктажыр, аразында чидиг чорудээлериниң удаа-дараа үнүп кээринин кол чылдагааны ында деп чугаа үндезинниг деп бодаар мен.

Ам-даа чедир шиитпирлеттинмээн чугула айтыырыг — чер-девискээр айтыыы. Оон түүнелинде колхоз, совхозтар араттарга кагдынган таарымча чок черлер берип турар, азы араттар колхоз, совхозтарның өдек-кыштаан ажыглап, тараа шөлдерин туразыбиле эжелеп алган дижип, удур-дедир чемелээшкиннерни айтырга-ла билдине бээр.

Дагба ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Кыштаглаашкын — харыысалгалыг үе

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНАР

«Аянгаты» совхозтуң девискээри Барыын-Хемчик кожуунның чиге мурнуу талазы — тайга черде. Бистин девискээривиске эрткен чылдың ноябрь айда үш удаа улуг хар чагган. Тыва Республиканыа Чазаа улуг хар чагган черлерге немелде дуза көргүзер дугайында тускай доктаалды хүлээп алган болгай. Аңаа. үндезилеп, бис база совхозтуң удуртулгазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган бис. Малчыннарга малга четчири-биле сигенни, дусту чедирген, чырык кииртинмээн коданнарга чырыкты киирдивис. Ажыл-агыйның специалистерин кодан бүрүзүнде быжыглаан. Төрүүр малдыг коданнарга сакманчыларны четчири-биле быжыглаан. Мындыг янзылыг хемчеглерниң түннелдери черле багай эвес боон турар.

Совхозта 3945 баш хойну 14 коданда үскен. Төрүүр 1517 баш хойнун 738-и оолдапкан, үүгле алды хураган хораан. Моон мурнунда чылларда дүнгуш төрүүр хой хураган бербейн турарын өөренип көргеш, бо чылын ындыг хой кадарган Алдын-оол Монгуштуң кодан хоюн тургузу азыралче киириптеривиске, байдал эки болду. Оон төрүүр 302 баш дүнгуш хоюнун чартыы оолдаан, хураганнары менди. Бо малчын коданга барык 9 тонна суланы берген.

Мурнакчы кадарчылар Мария Аракчаа, Тас-оол Монгуш оларның коданнарында 130-ден 160 чедир хураган немешкен. Суг сөөртүр ийи трактор доктаамал ажылдап турар. Совхозта ам 200 тонна сиген бар, ол арай эвээш боон турар. Сула-биле сиген орнаарын чугаалажып тур бис. Байыр Ооржак, Светлана Саая оларда эрткен чылын төрээн хураганнарның байдалы арай хиреліг. Оларга немелде мал чемин бээрин шиитпирледивис.

Шээр малдан аңгыда, Аянгаты бажының кадыг берт Тайгаларында 1266 баш сарлык беш коданда. Кыштаглаашкын багай эвес эртип тур, ынчалза-даа бөөр көвүдээн, барык 10 ажыг сарлыкты хораткан болду. Сарлыкчылар хоран салып, демисежип-ле турар, алдырбас ийин.

Совхозта бар 13 автомашинаның 10-у халып турар, кывар-чаар материал чок, бо берге-дир. Ажыл-агый нефтебаазада хөй акша өрелиг. Акша-көпеек айтыры совхозта бергедеп турар. Малчыннар ынчангаш ноябрь, декабрь айның акшазын албаан.

Кыш ам-даа мурнувуста, ынчангаш ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар дээш ам-даа немелде хемчеглерни алыр апаар бис.

Алексей САРЫГЛАР.
Аянгаты суур чагырганың даргазы.

АК-ДОВУРАК: рынок, ооң базымнары

Хоорай чагырыкчызы-биле чугаа

АЖЫЛ-ИШЧИ ТУРУШТА

Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазынга чаа сонгуткан С. К. Күжүгеттің кабинединге кирип, хоорайда ниити байдалды чугаалаштывыс. Мээң сонуургаан айтырыгларымга ол мынчаар харыылады:

— Хоорайда ниити байдал элээн нарыдаан турган. Эң ылаңгыя хоорайның чылыг, энергия төвүнге авария болганының соонда, ажылчы чоннуң чуртталга байдалдары бергедээн, аңша-шалың албайн турган, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың цехтери ажылдавастаан, хоорай ишти хир-бок-биле долган, радио, харылзаанын ажылы сулараан, ийи чыл хиреде чуңар-бажың ажылдаваан. Бо бүгүнү эде кылыр дээш хоорай чагыргазы, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың болгаш өске-даа организацияларның удуртукчулары дээштиг хемчеплерни ап эгелээн.

Ам чылыг төвүнде үш котёл ажылдап, ийи котёл курлавырда турар. Донган бажыңнарда батарея, хоолайларны солуур ажыл дооступ турар, ийи ясли-садта бо ажыл үргүлчүлевишаан. Школаларда, эмнелгеде байдал ажырбас, ол черлер ажылдап турар. Хоорай иштинде хир-бокту колдуунда арыткан, чунар-бажың удавас ажылдап эгелээр.

Ам тус-тус күш-ажылчы коллективтерде чылды түңнээн хуралдарны эрттирип, ажыл-ижин чугаалажып тур бис. Хоорай чагыргазының бир кол чедип ап турар ажылы — хоорайны кожуун чагыргазындан ангылап, республика чагыргазынче кирип, оны бот-башкарылга, тускайлаары кол айтырыг турган. ТР-ниң Чазаа хоорайның чурттакчы чонунуң болгаш чагыргазының бо дилээн хандырган, январь 18-те бо талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Бо айтырыгны Дээди Хуралга бадылап бээри-биле кирген турган, база шиитпирлеттинген.

Элээн нарын айтырыг — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың айтырыы болуп турар. Комбинат айтырыын чоокку үеде ангы чугаалажып, шиитпирлеп көөр бис.

Чогум хоорайда ажылчы чоннуң ниити сагыш-сеткили эки, ажыл-ишчи турушта, ындыг-мындыг багай сеткил-хөөн чок деп билип турар мен. Янзы-бүрү айтырыг тургускан удуртукчулар, ажылчы чон менээ хүн бүрү кээп турар. Оларның айтырыын шиитпирлеп, өөренип көрүп тур бис. Хоорай чагыргазы кадрлар-биле четчелеттинген, ам шыңгыызы-биле ажылдап киришкен. Бир ай хире ажылдаан үемде кылдынып турар ажылдар мындыг ийин. Ам бир ай хире болгаш кээр болзуңарза, моон хөйну чугаалап бээр боор мен.

Хоюг-оол МОНГУШ чугаалашкан.

ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫ-ДАА, АКША-ДАА ЧОК

Тудугга ажылдааш 14 чыл болдум. Амгы үеде Тыва Республиканың алдарлыг тудутжузу Сүрүң Демир-оолдуң бригадазында ажылдап тур мен. Бригадада 42 кижи бар бис. Эрткен чылын бригаданың кежигүннери аңгы-аңгы үстүн алгаш, Ак-Довурак хоорайга 105 квартиралыг беш каът чуртталга бажынынга, Бай-Тайга кожуунуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазында школага, «Аянгаты» совхозтуң төп шаңында тараа урар склад тудуунга керээ-биле ажылдап турдувус.

Үстүнде тудугларның шуптузун эрткен чылын ажыглалга киирер турган, ынчалза-даа чаңгызын-даа дужаап шыдавадывыс. Чылдагааны — тудуг материалдарының чедишпезинден болгаш акша-төгериктиг чогундан болган. Бригададан 20 кижи Шагаан-Арыг хоорайда цемент заводунга база бир ай ажылдадывыс.

Бис, тудугжулар, ам үш ай иштинде орта шалын албадывыс. Чыл төнчүзүнде кижи бүрүзүнге 20 муң аванс берген, ол-ла. Ол акша үүг боор, өре-ширеге, үлебке барган. Хөй ажытөлдүг, азыраап улустуг кижилер бергедеп турар. Чамдык тудугжу бригадаларны тарадыпкан, бир ай ашкан, ажыл чок олурарлардыр. Ак-Довурак хоорайда ара кагдынган тудуглар хөй болгай: школа, уруглар садын, ресторанныг аалчылар бажыңын, даг-дүгү холумактыг шифер цегин кажан, кым төндүр тудар үве ийик. Моон соңгаар Ак-Довуракка тудуг тудары бергедээн. Бо беш каът бажыңны ажыглалга киирер дээш Президентивис биске каш удаа кээп, дузалап-даа турду, чадаштывыс. Кызыл-Мажалыкта туйбу заводу база сандарап хоозураан, ам ажылын соксаткан. Саян артындан туйбу сөөртүр болганывыс ол үве ирги бе?

Амгы үеде 105 квартиралыг бажында будун бригада ажылдап тур бис. Бо бажының бирги корпузу болуп берген, олче чылыг киирип, сантехниктиг ажылдар кылыры арткан. Ийнги корпустуң дөртку каъдын салып тур бис. Декабрь 20-ден эгелеп туйбу төнген. Ам бо хүннерде аар-саар ажылдар кылып кылаштажып турар бо-ла. Туйбуну Элегес-Аксындан сөөртүп турган, ам ынаар чоруткан машиналар куруг келди. Ында туйбу заводунуң ажылы база сандараан, харын-даа хагдынып турар хевирлиг болду. Тудуг материалдары-биле бо бажынны өй-шаанда хандырып турган болза, ажыглалга кире бээр турган.

Ак-Довурактa ара кагдынган тудуглар хөй турда-ла, өске кожууннар кезип, тудуг кылыры дыка-ла берге чорду. Бисти ам база Шагаан-Арыгже чорудар хевирлиг. Өг-бүлелиг, ажытөлдүг улус кыштың соогунда сургакчылап, тудуг тудары амыр эвес. Ам канчаар, акша дээш чоруур апаар-дыр. Черле бистиң хоорайда ажылчы чоннуң амыдырап-чурттаары бергедеп тур. Комбинатта хөй ажылчыннар ажыл чок, анаа-ла кылаштажып туруп берген. Ажыл чок аныяктар көвүдээни-биле хоорайда кем-керек үүлгедишкиннери болгаш оор-сук база көвүдеп турар.

Чылдың эгезинден эгелеп ажыл-ишти шалып эгелээр турган. Чаа чылда чаа езу-биле ажылдаар ужуррлуг эвес бе? Хоорайда тудугнуң байдалын хоорай чагыргазының чаа даргалары, ТР-ниң Чазааның тудуг харыылап турар даргалары бо бүгүнү өөренип көргеш, дарый хемчеглерни алыр боор деп идегээр-дир бис. Тудуг материалдары-биле бистерни хандырбас болза, ажыглалга киирер тудуглар анаа туруп бээр, а бистер тояанчылар болганывыс ол эвеспе. Тудугжуларның ажыл, амыдыралынче сагыш салыр үе келген боор.

Степан МОНГУШ.
Ак-Довурак хоорайда тудугжу.

ФАБРИКА АЖЫЛДАП ЭГЕЛЕЗЕ-ДАА...

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цеги «узун» дыштанылгазының соонда, январь 10-дан эгелеп ажылдай берген. Эрткен чылдарда хоорай автобузу арыглал фабриказынга чедир маннааш, - дедир ээп кээп турган чүве болгай. Ам үүгле Постоянныйга чедир маннаар болду. Оозун бодааргa, кывар-чаар материалдарга-ла бергедээни ол боор оң. Ажылчыннар-биле ужуражыр ажыл-херектиг кижи, ам канчаар — фабрикаже углай базыптым.

Кара-Даштың эдээнде туткан 14 каът улуг арыглал фабриказынга каш кижи хөөрежип чорааш, чеде бердивис. Кады чораан өөрүм ажылдаар черлеринче чорупкан. А мен улуг корпусче базыптым. Ынаар киреринiң мурнунда идик-хевимни көрдүм. Быскан харга чагдырып чораан кижи-биле дөмей болдум. Бөргүмде, тонумда бичии ак доозуннар чыпшынып калган. Хат аайы-биле келген даг-дүгүнүң доозуну-дур ийин. Ажылчыннарның чугаалажып турары-биле алырга, мынчаар «чааптар» доозуң кончуг хоралыг дижири черле чөп.

Баштай-ла сонуургаан цегим — белен продукция цеги. Сентябрь (1993 ч.) айда аңаа шоодайлап каан даг-дүгү оваалганган чыткан үүве, ам ында ийи-үш машина ишти хире даг-дүгү уруп каан шоодайларны ында-мында азыгларже тарады октагылап каан чыдыр. Оозун бодаарымга, хөй кезинин үүдүрүп аппарган хире.

Бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехтиң иштинге кире бээримге, дааш-шимээн-даа чок, дериг-херекселдер тургулаар болду. Оон чанында узун демирлер баштарында пөстер шарыгылан алган, ону кывар-чаар материалдар-биле чаггаш, кыпсып алгаш, бедик, узун хоолайларны изиткен ажылчыннар-ла хөй болду. Ону сонуургап, ажылчыннар аразынга кылаштап турарымга, арыглал фабриказының хоочун ажылдакчызы Михаил Салчакович Сундуй-оол маннап келгеш, бир ажылчын эжинден улуг дүлгүүр айтырып алды. Ажыл-херек дугайында чугаалажы бергдывис.

— Чоп-ла пөстер баштарында лаалар кыпсып алгаш маннажып тур силер, Михаил Салчакович?

— Лаалар боор бе. Арыглал фабриказынче изиг суғну бергенден бээр дөрт хонду. Цехтиң чамдык хоолайлары донуп калган, дериг-херекселдерни ажылдадыры-биле ону изидип турарывыс бо. Барык дөрт ай хиреде цехтиң ажылдаваанындан акша-төгерик-даа ажылдап албаан бис. Мен-даа ажыгбас мен. Пенсионер болгаш каш акшам ап олур мен, хөй ажы-төлдүг улуска-ла бергедир — деп, Михаил Салчакович чугаазын доозуп чыдырда, цехтиң начальниги Кылын-оол Сасыгович Монгуш бо маннап келди. Амырай бергеш, адырылбайн бардым.

— Бо цехте хөй кижи бар болгай, чеже кижи ажылдап турарыл, кызырылда болур бе, үр үе иштинде ажылдаваан болгай силер, ажылчыннарның хөөну кандыгыл, Сасыгович?

— Бо цехте ниитизи-биле 422 кижи хаара туттуган. Цех дөрт ээлчег-биле ажылдаар. Ында үш албан чери бар. 1992 чылда цех 70 ажыг муң тонна даг-дүгүн болбаазырадып турган болза, эрткен чылдың сентябрь ортан үезинге чедир дөңгүі-дөңгүн 23 муң тонна даг-дүгүн бүдүрдүвүс. Ол үеге чедир үүгле дугаары ийи, үш ээлчеглер (начальниктери М. Агбаан, В. Аракчаа) нормаларын үргүлчү ажыр күүседип келген. Бистиң цегивистиң ажылын эрткен чылдың сентябрь 14-тен эгелеп соксаткан үүве. Чылдагааны — даг-дүгүн алыры-биле хереглекчилерниң келбээнинiң ужурундан база акша-төгерик айтырыының бергедээни-биле, шоодайлап каан даг-дүгү белен продукция цегинге оваалганын калганы болур. Цехтиң ажылчыннарын ээлчеглиг болгаш төлевир чок шөлээже үндүрген. Оларның шөлээ акшазын бербээн. Төлевир чок шөлээже үнген кижилер база пособие-даа албаан.

Бо чылдың январь 10-дан эгелеп ажылче үнүп келдивис. Ажылчыннарның хеп уштур, чунар черлери донган. Узун-узун хоолайлар база шак турупкан. Оларның иштидашты дошталып, хырааланыып калган. Дериг-херекселдерни ажылдадырынга белеткел ажылдарын чорудуп тур бис. Шупту кижилер үш айның шалының ап көрбээн. Декабрь төнчүзүнде айда алыр шалыңывыстың 30 хуузун берди. Ам өг-бүле бүрүзү акша чоктуң хараазы-биле бергедеп турар. Бо чылын бүгү ажылчыннарның чартык кезинин кызырар боор. Ынчап кээрде ийи чүс ажыг кижи артса артар-ла.

Амдыызында планнап, дугуржуп алганы-биле алырга, арыглал фабриказы бо чылын хереглекчилерге 63 муң тонна даг-дүгүн бүдүрери көрдүнген. Бо дээрге мырынай чөгенчиг дугуржулга-дыр. Ону бистиң цегивис долу күчүзүбиле ажылдаар болза, күүседиптер план-дыр. Бир эвес моон хөй даг-дүгү алыр чер тывылбас болза, бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цех хагдынза хөөну-ле болду бе.

Моон мурнунда арыглаттынган даг-дүгү урар шоодайларга чединмес турдувус. Ам дээрезинде ажырбас боор. Чеден дөрт муң шоодайны алдывыс. Бирги кварталга чеде бээр. Ийи-үш ай иштинде ажыл чок болуп турганының чылдагаанындан ажылчыннар чалгаарап базып турдулар, чамдыктары өске черлерден ажыл дилеп, хайдыныр кылаштагылаан-даа. Кажан цехти ажылдады бээривиске дыка-ла өөрдү. Кижи бүрүзүнүң чугаа-сооду үнүп, арыннарынга хүлүмзүруг чайнап турган дизе часпас боор мен. Чугле акша чок. Бо-ла берге-дир. Ам оода холга акша тудар үве ийикпе — дээш, Кылын-оол Сасыгович далажы берди.

Ажыл-ижи бачым, ону башкарып турар удуртукчу кижи-биле үр чугаалажыр аргам база чок болду. Ынчалза-даа бодунуң иштинде аарып чоруур байдалды колдуунда тө каап берди.

Дараазында бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехке келдим. Цех ишти ыржым. Ажылдап турар дериг-херексел-даа дыннал-бас, кижилер-даа көзүлбес. Операторлар өрээлинге чеде бердим. Өрээлге киргеш, ында олурган каш кижи-биле менди солушкаш, долгандыр көргүледим. Цех начальниги Шалбачы Көк-Каракович Күжүгет кол-кол кижилерин чыып алган, чугаалашкан олур.

Оларның чугаазын дыннап орарымга, берге-ле чорду. Эрткен чылдың сентябрь айдан бээр 168 ажылчын ажыл чок анаа олурар. Шөлээлээн улус акшазын албаан. Базала декабрь төнчүзүнде чаңгыс ай шалының 30 хуузун алырга-даа, шупту өреге барган. Бажың болгаш чырык өртээн безин төлевээн улус бар болду.

Саян артындан даг-дүгү ап турган чамдык бүдүрүлгелерниң турупканындан, тос айдан бээр цехтерниң хагдынганы ол үве-дир. Цех начальниги-биле чугаавысче изиг-түлүк ханылап олурувуста, бир ажылчын дүву-далаш-биле кире халып келди. Дораан-на Шалбачы Көк-Караковичиниң чанында-ла барды.

— Даргам, дузалап көр! Уругларым аараан. Эмчиледип-эмчиледип келиривиске, Кызыл эмчизинге чедирер силер дээш, бижик кылып берди. Чоруптар дээривиске, акшавыс чок. Кассадан акша айтырарымга, силерден чөпшээрел херек үве-дир — дээш, карманнарындан хөйле саазыннар ужулгаш, көргүстү. Эмчилерниң берген бижии, акша дилээн билдириишкини дээш, хөй-ле саазының начальнигинче сунду.

Ол ажылчынның дилээн дыннааш, хөөнүм карарды. Мен база хөй ажы-төлдүг кижи болгай мен. Оларымга дөмейлеп, шаг болдум. Башка үүг кирбес дээр силер. Дыка-ла кээргенчиг чорду. Ээлчег начальниги Даш-Меге Ондар мээң бодалымны үзе кирипти:

—Бистиң цегивисти ажылдап эгелей берген деп дыннааш, иштимде өөрүп, бажыңга олуруп чадааш, чедип келдим. Ажыл чок берге-ле-дир. Стаж талазы-биле ийи чыл болгаш моон пенсиялап үнер ужурлуг кижи мен. Ажылдан үндүрерин база эртежик пенсияже чорударын дилээримге, чөпшээревейн бардылар. Ажы-төл хөй, ийи студентим база бар, Акша чокта амыдырал чок-тур. Чуртталга-даа берге-дир. Чуруур эвес, канчаар ону кижи. Шаанда, 60 чылдарда школага өөренип тудумда, даштыкы чуттарда-ла ажыл чоктар хөй деп турар үве чораан. Ол үве ам бисте келгени бо ыйнаан. Ажылчыннар кызырарда кайы-хамаанчок, хөй ажы-төлдүг тываларны үндүр «хөөглептер» апарды— дээш, багайтыр көргеш, олурган черинден тура халааш, ажылдап эгелей берген цехтиң начальнигинден, телефон дамчыштыр ажыл-даа айтыды.

Ол цехте ажылдап олурар аныяк эр, херээжен улустуң хомудаар-ла үвези акшала, акша дээр болду. Чиңгине директор Г. В. Парамзинге акша айтырып кирер дээрге, эжиниң аксында секретары киирбес. «Акша айтырыы тургузуп келген улусту. киирбе» деп айтыышкынны берип каан үве деп чугаалажып олурлар. Хаандан хаалгачы кончуг деп үве ол-дур дишкеш, каттыржыр-даа.

— Октябрь айдан эгелеп шөлээледнм. Ам цех ажылдап эгелей берген дээрге, чедип келдим. Мынчага дээр шөлээ акшазы деп үве холга тутпадым. Ам безин карманымда шыңгырт дээр көпей безин чок ийин. Үүгле чартык шоодай далган алган бо-ла. Шөлээ үезинде дөргүл-төрел кезип, оларның кандыг олурарын айтырып чедер дээн үве, кайда боор, чер четпедим, акша чок. Улуста өре-шире көвүдээн, оларның-биле та канчап санажып алыр үве, тыва кижи хүнүн бодап чурттаар үве-дир — деп, харылзаа мастери Виктор Ондар чугаалай-дыр.

Хөөкүй ажылчыннарны көргеш, хөөнүм баксыраан. Кээргенчиг үве чугаалаар болдулар. Оларның чугаалары кулаамда чыдып калган. Сактырымга ам-даа чугаалап турганзыг. Ол бодалдарга алзыпкаш, фабрикадан Постоянныйга чедир кылаштап келгенимни безин эскербедим.

Комбинаттың арыглал фабриказының байдалы-биле номчукчулар каксы танышкан боор. Рудник, үүрмектеп сорттаар комплекс дээн ышкаш цехтерде байдал базала дүвүренчиг. Тывада чаңгыс улуг бүдүрүлге шуут хагдынып, туруптар болза берге-ле-дир. Ак-Довуракта чурттап турар ажылчын чоп кайнаар баарыл. Тыва кижи октапкан даш дег, чаңгыс черге олуруп бээр ышкажыгай.

—Комбинаттың салым-чолу Хову-Аксы дег апарбас боор аа? — деп, хоорай чагыргазының болгаш комбинаттың удуртукчуларындан айтырган мен. Оларның харыызы чаңгыс. Ындыг болбас боор. Хемчеглер алдынып турар дээр, бо-ла. Даргаларның сөзүнге бүзүрээр апаар-дыр ийин.

Сөөлгү үеде фабрикавыс бергедеп-ле турар. Ажылчыннар санын ам база кызырар деп барган. Оларга база ажыл херек болгай. Хөй ажытөлдүг ажылчыннар канчаар ирги дээн ышкаш айтырыглар ам-даа хөрээм өйбүшаан.

Төпте олурар даргаларывыс, депутаттарывыс, Дээди Хуралда тургускан Экономика комитеди (К. Д. Ондар) Ак-Довуракта «Тыва даг-дүгү» комбинатка кээп, бүгү байдалды өөренип көргеш, түнелди үндүрүп, дузаны көргүзер боор дээрзинге бүзүреп артым.

Хоюг-оол МОНГУШ.
«Шынның» тускай корр.

САННАР, ФАКТЫЛАР

1993 чыл төнген. Барыын-Хемчик кожуунунуң үлетпүр-бүдүрүлгелери эрткен чылын канчаар ажылдаанын чамдык сан-түңнерден ам көрүп болур.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказы эрткен чылын сорттуг 33,4 муң тонна даг-дүгүн бүдүрген, а 1990 чылда — 135,1, 1991 чылда 112,2 муң тоннаны бүдүрген турган. Көргүзүг дыка-ла кудулаан.

Эрткен чылын чылыг энергиязын 235,6 муң килокалорийни, туйбуну 280 муң кезекти, а 1990 чылда 2030 муң кезекти бүдүрген.

Бирги категориянын эт болгаш эт продуктуларын 920 тоннаны, 1990 чылда — 2030 тоннаны бүдүрген, колбаса кылыгларын 103 тоннаны, 1991 чылда колбаса кылыгларын 255 тоннаны кылган.

Сүт продуктуларын 185 тоннаны (1990 чылда 2385 тоннаны, 1991 чылда 1697 тоннаны бүдүрген турган), хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары 2805 тонна болган.

Даштыкы болгаш иштики трикотаж кылыгларын 90 муң кезекти бүдүрген.

Транспорт бүдүрүлгелери эрткен чылын 237 муң тонна чүүктү, 1669 муң пассажирни, а 1991 чылда 1979 муң тонна чүүктү, 7071 пассажирни сөөрткен.

Үстүнде сан-чурагайлардан алгаш көөрге, эрткен чылгы көргүзүглер мурнуку чылдардан дыкала кудулаан-дыр. Эң ылаңгыя улуг бүдүрүлгевис «Тыва даг-дүгү» комбинаттың көргүзүү хөлчок кудулаан. Ол эрткен чылдың төнчүзүнде барык ийи ай иштинде ажылдаваан болгай. Оон аңгыда сүттен кылыглар база эвээжээн, ажыл-агыйлар сүт заводун сүт-биле хандырып албастаан-дыр. Кывар-чаар материалдарның өртээ улгатканы-биле чүүк, пассажирлер аргыштырылгазы база каш катап эвээжээн.

Чаа чыл эгелээн. Кожуунуң үлетпүр бүдүрүлге коллективтери бар бергелерни ажып эртип, үлетпүр продукцияларын бүдүрерин көвүдедир дээш чылдың баштайгы хүннеринден эгелеп дээштиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

СООКТАН ДЕСКЕШ, ООРЛАТКАН

Ак-Довурак хоорайның Постоянный суурунуң Юбилейная кудумчузунуң 5 дугаар бажыңының ийиги подъездинiң подвалындан үнген бус үзүктелбес. Эрткен кижи бо бажыңның чылыын аа деп бодаар боор. Ындыг эвес, подвалдан төгүлген суг-дур. Ол подъездиде квартиралар донган. Батареяларын чара тепкен.

Ол бажынның подъездизи доңгандан бээр ийи чартык ай чеде берген. Өске подъездиниң квартираларынче батареяларны эргискеш, изиг сугну киирип каан. Бо подъездиже изиг суг киртинмээн, чылдагааны—подвалды суг алган болган. Чурттакчыларның барбаан-четпээн даргалары-даа чок. Чеже-даа хомудаарга, түңнел чок арткан.

Он беш дугаарлыг квартирада Эрес, Клара Ойдуптар чурттап өлүрар. Эр кижи бодуу инвалид, уруглары база хөй. Олар ыңай-бээр чоруп, өске бажыңнарга хонуп-дужүп албастар. Донган квартираларның чурттакчылары чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге хонуп турарлар. Мерген Монгуш бажыңының соогундан дескеш, өске черге хонуп чыдырда, 150 муң рубль өртектиг хевизин, телефон аппарадын оорлап аппарган. Чээрби ийи дугаар квартираның хоолайларын үзе кескеш, ыяш киир / шаанчактап каан болган. 27 дугаар квартираның чурттакчылары чаңгыс черде сыңмарлажып олуруп алгаш, электри плитазы-биле чыныып олурарлар. Системаларны тудуштур дуңзаалаарынга, эргизеринге 10 муң ажыг рубльди сантехниктер негеп турганын № 17 квартираның чурттакчылары чугаалап орар.

Ө. МОНГУШ.

БЕРГЕДЭЭШКИННЕРНИҢ ЧЫЛДАГААНЫ

Чуртта рыноктуг экономиканың эгелээни-биле «Тыва даг-дүгү» комбинатта база бергедээшкиннер тыпты берген. Комбинаттың кол бүдүрүп турар продукциязы — даг-дүгүн хереглекчилери албастаан, чамдык бүдүрүлге черлери ара соксаан болгаш шуут хагдынган. Даг-дүгү сайгартынмайн баарга, акша-төгерик кайын кээр боор. Комбинаттың аңгы-аңгы цехтеринде дериг-херекселдер эргижирээн. Автотранспортка херек үүлдер келбестээн. Бо бүгүнү садып алыр дээргe, хүн келген тудум өртекүнези улгадып орар.

Мындыг бергелерни ажып эртер дээш комбинаттың удуртукчулары эрткен чылын даштыкы чурттарже үнүп, Россияның база ХКД чурттары-биле чугааны кылып, даг-дүгүн садып, сайгарар хемчеглерни ап келгеннер. Моон түңнелинде эрткен чылын арыглал фабриказы 40770 тонна даг-дүгүн бүдүрер планын 33377 тонна чедирген. VI ай ажыр комбинаттын ажылчыннары ажыл чок олурган. Ынчангаш план күүселтинмээн.

Комбинаттың чылда садып үндүрген продукциязының талазы-биле план күүселдезин көөрге байдал мындыг: амгы үениң өртээ-биле планда 1727 муң рубль көрдүнген турган болза, ону 1791 муң рубльге күүсеткен. Комбинаттың бир бергедеп турар үвези чурт иштиниң болгаш даштыкы хереглекчилерниң садып алган продукциязы дээш өрезин өй-шаанда эгидип бербейн турары. Моон түңнелинде эрткен чылын арыглал фабриказы 40770 тонна даг-дүгүн бүдүрер планын 33377 тонна чедирген. VI ай ажыр комбинаттын ажылчыннары ажыл чок олурган. Чугле декабрь айда оларга бир айның шалының 30 хуузун төлеп берген.

Хоорайда бюджетте турар организациялар комбинатка база хөй акша түңнүг өрелиг. Комбинат хоорайның чылыг системазын, суг хандырылгазын бодунун күжү-биле хандырып турда, бюджетте организациялар, оларның ажылчыннары бо бүгү дээш акша бербейн турары хомуданчыг.

Бюджетте организациялардың акша-шалыңы үргүлчү өзүп турары-биле, ол организацияларже бистиң ажылчынарывыс, инженер-техниктиг ажылдакчыларывыс чоруп туруп берген. Комбинатта ам 1887 кижи ажылдап турар. Эрткен чылын комбинаттан 905 кижи, оон иштинде 102 инженер-техниктиг ажылдакчылар санажып алгаш үнүп чоруткан. Ажылга 449 кижи кирген. Амгы үеде кадрлар-биле бергедеп турар черлер чылыг, энергия болгаш ТЭЦ. Ол черлерде инженер-техниктиг ажылдакчылар чедишпес. Оон ужурундан чылыг киирер хоолайлар чарылганындан хоорайның чурттакчы чонун болгаш организацияларны түреткен. Кызылдың «Восток-сантехмонтажтын» ажылчыннарының ачызы-биле хемчег алдынган. Ам байдал чугээртээн.

1994 чылда бистиң бүдүүн турар продукциявысты алыр дээн организациялардан чагыглар кээп турар апарган. Ам айтырыг белен продукцияны хереглекчилерге чедирери болур. Демир-орук ажылдакчылары баштай төлевир бербес болза, чүүк сөөртпес бис дижир. Оон кадында чамдык хереглекчилер чиик өртектиг продукцияже чайгылар, Россияда өске комбинаттар-биле берге айтырыглар база туруп кээр. Комбинаттың удуртукчулары анаа олурбайн, хемчээн ап, шимченип чоруп турар.

Ажылчыннарның алыр шалыны үр үеде үнмейн баарга, оларга аъш-чем болгаш идик-хеп аймаан берип тур бис. Бистиң хоорайның садыгларында аъш-чем аймаа ховар, садыглар шупту коммерцияже кирген. Оон чиик өртектиг үве садып алыры бергедээн. Ам бөдүүн рудадан даг-дүгү алыр цех ажылдап эгелээн.

Ажылчыннарның туружу эки. Бергелер турган-даа болза, хөй национал ажылчыннар мунгаравайн, берге байдалды ажып эртип турлар. Немелде хемчеглер алдынып турар. Ажыл-иш үүгээртээр, алыр шалың тыпты бээр боор.

Николай САРЫГЛАР,
«Тыва даг-дүгү» комбинатта профэвилел комитединиң даргазы.

БАЗА КАТАП ИВИ ДУГАЙЫНДА

Тожунуң ивижилериниң амыдырал - чуртталгазының байдалынче, социал айтырыгларынче болгаш оларның ажылының онзагай талаларынче, малдың уксаазынче, оон аарыгларынче кичээнгей углаарының дугайында айтырыг, билир-ле болгай бис, чаңгыс эвес удаа тургустунуп турар. Ол дугайын журналист Чооду Кара-Күске база бижип шаг болган. Мен бодум хуумда база ол дугайын бодап чоруур мен. Мээн бодалым — Кызыл хоорайга практиктиг эртем төвүн ажыдар болза черле ажырбас деп бодап турар мен. Оон сорулгазы чул деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Ол төп иви ажылын сайзырадырынга деткимче бээр, иви ажылынга зоотехниктиг дуза чедирбишаан, оон уксаа ажылын экижидеринге боттуг дузаны коргүзер, ол талазы-биле ажылдавышаан, баш санын өстүрер болгаш Соңгу чүктүң иви ажылдыг ажыл-агыйларының үлегерин бистиң Тыванын агаар-бойдузунга таарыштыр өөренип көөр, ажылдап кылыр. Бо бүгү айтырыгларны эртем ёзузу-биле кылып чорудар.

Бир эвес ивижилер-биле дорт харылзаалыг ажылдап, ивижилернин ажылы, амыдыралы-биле холбашкан айтырыгларже кичээнгейни улгаттырып эгелээр болзувусса, ивижилериң хүлээнген ажыл-херээнге харыысалгазы база улгадыр деп бодап турар мен.

Ивиниң баш саны чыл санынче кызырлып турар. Черле ынчаш ивиниң мыйызын кам-хайыра чок кезер чоруктарны болдурбазы чугула. Мыйыс кезериниң ветеринар болгаш зоотехниктиг негелделерин шыңгыы сагыыр, малдың учедун шын чорудар. Кээргенчиг ивиниң тоолда кирген мыйызын кескеш аппаарга, изиг чайын бажын силгип, хелчок бергедээр боор чүве болгай. Өл мыйыс хандан бүткен болур болгаш хан эргилдези өскерлир. Кайы-хамаанчок кааптар болза, балыгже курт чашкаш, мал арын өлүп болур. Ачамның «мыйыс кезер деп чүве тып алган, мал безин бичиилеп кадын калган» деп орарында утка-ла бар.

Мыйыс-биле орулга киирип ап турар чүве болганда, Саян сынында сыын фермазы дег ферманы чүге тургузуп ап болбазыл?

Иви дег буянныг, чааш, эргим мал кайда боор, оон чымчак көрүштүг карактары буянныг ие кижинин карактарынга дөмей. Ивиниң оъду Тыва чуртунда элбек, Каа-Хем, Бии-Хемниң тайгалары, Саян сыны дээш, эки өстүрер болза, өзүген, чарыгдалы эвээш мал.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдун доозуп турган, Тожу кожуунга иви малды сайзырадырының айтырыынга диплом ажылы камгалап турумда, бир башкы Тывада иви черле чок деп маргышкаш турупкан. Бис чуртувуска чоргаарланыр ужуррлуг бис. Бисте ховунуң тевези, тундраның ивизи-даа бар. Ынчангаш иви малдың баш санын көвүдедип, иви ажылдыг мал эмчилери, зоотехниктер, кадарчылар бооп, төрээн черивиске чоргаарланып, хөй малдыг бооп чурттаары күзенчиг.

Светлана БАРААН.

СТУДЕНТИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызылдың педагогика институдунуң доозукчулары Тывада бар партиялар, шимчээшкиннер, эвилелдер төлээлери-биле доктаамал ужуражып, оларның программалары-биле таныжып, айтырыглар салып, маргыжып турары өөрүнчүг чижек-тир.

Физика-матетамика факультединiн бешки күрсчулары Тыванын Культура ажылдакчыларының эвилелинiн даргазы С. А Баир, Тыванын компартиязының төлээзи А. К. Канзай олар-биле ужурашкан.

Олар бөгүнгү компартиянын программазын делегеренгей тайылбырлап, Россияда реформаларнын чогувайн турарының, ында структурлуг өскерлишкиннерни чугаалааннар.

Ук институтта компартиянын эге организациязы идепкейлиг ажылдап чоруп турар.

Бистиң корр.

УРАН СӨС

Чүрээм саргып ийлегиже
Чүдүп тейлээр чаңгыс чүвем—
Хей-аът—мени кагбазын дээш.
Кедергей-ле кызар чордум.
Ынчалза-даа өйлеп-өйлеп,
Ыры-шулуум боглуш кыныып.
Демир-үжүүм уран сөстүң
Дээжизин тыппайн чорду.

Саазынга бектешки дег,
Чаңгыс сөс-даа тывылбаска,
Чүрээн-биле сүмележип,
Шүгдүңгүлеп эгелээр сен.
Чаяан сөске бүзүрепкеш,
Салдыныксап эгелээрин
Арыг дерин төкпес дээрге,
Аскан черниң ында-даа боор.

Чаяалгалыг өйлүг үве
Чайгаар боду келир боор дээш,
Тамчыктанган хараазындан
Таска орган база болур.

Борис КУУЛАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ФЕВРАЛЬ 11 — ШАГАА БАЙЫРЛААЛЫ

АГААР-БОЙДУС ТААРЫМЧАЛЫГ, ТАРАА-БЫДАА ЭГЭЭРТИНМЕС ЧЫЛ

Тывалар өрте-бурунгудан бээр Богда азы сарыг шажын болгаш хамнарга чүдүүр ийи шажынныг чораанныр. Олар ол чүдүлгелерге чанчыгып, иштихөөнүнден, ханындан идегеп, бүзүреп, чүдүп келгеннер. Ол ийи шажын тыва үлустуң өрте-бурунгу культуразының, кижизидилгезиниң үндезин дөзү болуп арткан болгаш ис чок чиде бербээн, бөгүнге чедир арткан шажын культуразы-дыр. Шажын —чоннуң тудуп, кижиниң иштики делегейин арыглап чораан чүдүлге. Делегейде чүдүлгези чок чүрт ховар, чүрт ядыы-ядамык-даа бол, бир-ле идегеп, бүзүреп чоруур, кижи кулаанга дынналбас, караанга көзүлбес, дүжүнге кирбес күштерлиг чоруур. «Чүдүлгези чок чон боттары чоорту чиде бээр» дижири ышкаш коммунистиг нинтилел үезинде чүдүлгевисти хоруп каанындан, чиде бер частывыс. Сибирьниң эвээш санныг чоннары үш, дөрт үүс чыл бурунгаар христиан шажынны хүлээп алганнар. Чүге ол шажынны хүлээп алганыл дизе, ак хаанның шериглери ол бичии чүрттарны эжелеп алгаш, оон чонун боттарының шажынынче киирип алганнар. Христиан шажын кижилерни аза-четкер оранынга баргаш, хилинчектенир, хилеп-түрээр силер, чүдүнер деп коргудуп турган. А бистиң бо сарыг шажыныбыс кижилерни коргуттпас, сезиндирбес, сагыш-сеткилин арыглаар, оон кедерезе, дириг амытаннар өлүрбес, өөт-сиген безин сый баспас деп өөредип турар. Сарыг шажын анаа-ла кижилерниң чүдүп, тейлеп чоруур чүдүлгези эвес, а бо дээрге ханы уткалыг, кижи төөгүзүнге четпес үлүг философия өртеми-дир. Бо чүдүлге оранделегей, сылдыстар санаашкыны, математика, астрономия өртеми-биле кончуг тудуш, ында философия өртеми база бар, кижилерни сагыш-сеткилбиле эмнээриниден ангы өөт-сиген-биле эмнээшкин кончуг күштүг. Амгы үеде Англия, Бельгия, Франция, Америка ышкаш христиан шажынныг чүрттар безин сарыг шажын хүрээлерин ажыдып, сарыг шажынга чүдүп өгелээннер.

Сарыг шажынның номналында айтып турары чүл дээрге, кижини ап болуур 404 хай-халап, аарыг-аржык бар деп турар. Оларның 101-ин эм шыдаар, 101-ин судур-номнарының күчүлүг тариналары шыдаар, 101-ин сагыш-сеткил шыдаар, а 101-ин чүүдаа шыдавас деп номнап турар. Амгы үеде эрги ай, хүн календарын тургузарда, сылдыстар санаашкынындан, оларның каржып-солчуруундан, айны өөренип турган тургускан кончуг шын календарыдыр. Ол календарларның күжү-биле санаашкынны, ында айытканы ёзугаар өөр, багай хүннерни тодарадып ап турар бис.

Сарыг шажын номналында өлүрбе, мегелеве, саттынма, күш дөгеве, оорлава, самыын-садар чоруқ кылба... деп өөредип чораанны артык эвес, кончуг гуманныг чүдүлге-дир. Тывага турган 20 ажыг чараш хүрээлеривисти үзүткәнар, өрттеднер дээрге, өрттедип, үзүткап алдывыс, тыва чоннуң ханында сиген бурунгу культуразын чок кылып алгаш, ам кээп хүрээдуган тудуп чадап турарывысты көргеш, кайгаар-дыр мен. Бо Хандагайтыда ындыг тудуг-сүүр түржүк, чүдүлгениң чыды безин чок, ам чаа орупкан чагырыкчы үк төөгүзү партия кежигүну чораан кижи-ле болгай, ол чыттан коргар ирги бе, билдинмес. Бир эвес чону дээр болза, чонга берген амын-дангыраан сагыыр болза, чер чок эвес, бир черге чон чүдүп турар самдар кара өг-даа тип кагза, ажырбас-тыр ийин.

Сарыг шажынның номналында каракка көзүлбес, кулакка дынналбас, душке кирбес хүүлгаазын күштер дугайында билиглер бар. Чижээлээрге, буян-кежик, салым-чаяан, сүлде-сүнезин, ак, кара дээрлер дээн ышкаш чүүлдер бар.

Сүлде-сүнезин дээрге кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дынналбас, кижини өлерип чоруур, кижиниң камгалакчы, чаяакчы күжү-дүр. Кижиниң сүнезини 13 катап төрүттүнер, кижи мөчүй бээрге, кижиниң магабодун ажаап каар, а оон сүнезини чүрттап чоруур, оон соонда бир дириг амытандан катап төрүттүнүп кээр чүведир. Кижиниң сүлде-сүнезини олут аайы-биле чылдын-на өскерлип, өрүлеп, күдүлап чоруур чүве-дир. Хей-аът, сүлде-сүнезин күдүлаарга кончуг багай, бурунгу судур номналының санаашкыннарындан аштырыларга, сүлде-сүнезин, хей-аът күдүлаан болза, дораан хей-аът көдүрер номдан номчудуп алынар. Кижи бүрүзү сылдыстарлаар. Бир чижектен көрээлиннер: Сылдызы Кызыл-Карак (Марс), мөңгизи 9 кызыл болган болза, Хүн системазында Марс сылдыстың адааңга чаяаган Бурганның өөң-дүр. ынчанганда дириг чорааш, ыяап кызыл чүве эдилеп чорза эки, чүге дизе сени чаяаган бурганыңның кежиниң өөң болганда, сени камгалапкарактап чоруур, өөң бээрге кызыл чүве-биле кырын шывар, а ийнги таварылгада 9 кызыл мөңгине таварышкан кижи эң күштүг кижи-дир, ол эң күштүг мөңги-дир, бүгү мөңгилериниң адазы, өске мөңгилерни базар мөңги-дир. 9 кызыл мөңгилиг кижиге кайы хамаанчок хай-бачыт таварышпас, аза-четкер безин коргар күштүг мөңгилиг боор. Шаанда чаш уруг төрүттүнерге дораан мөңгизин көөр, а мөңгизи багай болза, мөңги солуур ном номчудар чүведир. Кижиниң төрүттүнген чылы, айы, хүнү, шагы кончуг үнелиг. Ол ышкаш кижиниң төрүттүнген олуду кончуг ажыктыг Бо бүгүнүң күжү-биле, оларның санаашкыны-биле кижиниң келир үезинде салым-чолун, назы-харын чазыг чокка тодарадып алыр, хүн системазында 9 сылдыс бар, бис оларның күжү-биле чүрттап чоруур бис. Дириг кижи бүрүзүнге таваржып боор 9 мөңги бар, а ол мөңгилер боттары аңгы-аңгы өөннерлиг, аңгы-аңгы салым-хүүлүг, кижиниң таварышкан мөңгизиниң күжү-биле, сылдызының күжү-биле ол кижиниң салым-чолун, келир үезин, назының, халавын тодарадып алыр бис. Менги дээрге, ийи аңгы тайылбырлыг, биргизинде кижиниң таварышкан мөңгизи кижиниң келир үезин тайылбырлаар, а өске таварылгада кижиниң дириг чорда кандыг өөнге тааржырын тайылбырлыг, хүн системазында 9 сылдыс бар, бис оларның күжү-биле чүрттап чоруур бис. Дириг кижи бүрүзүнге таваржып боор 9 мөңги бар, а ол мөңгилер боттары аңгы-аңгы өөннерлиг, аңгы-аңгы салым-хүүлүг, кижиниң таварышкан мөңгизиниң күжү-биле, сылдызының күжү-биле ол кижиниң салым-чолун, келир үезин, назының, халавын тодарадып алыр бис. Менги дээрге, ийи аңгы тайылбырлыг, биргизинде кижиниң таварышкан мөңгизи кижиниң келир үезин тайылбырлаар, а өске таварылгада кижиниң дириг чорда кандыг өөнге тааржырын тайылбырлаар. Бир чижектен көрээлиннер: Сылдызы Кызыл-Карак (Марс), мөңгизи 9 кызыл болган болза, Хүн системазында Марс сылдыстың адааңга чаяаган Бурганның өөң-дүр. ынчанганда дириг чорааш, ыяап кызыл чүве эдилеп чорза эки, чүге дизе сени чаяаган бурганыңның кежиниң өөң болганда, сени камгалапкарактап чоруур, өөң бээрге кызыл чүве-биле кырын шывар, а ийнги таварылгада 9 кызыл мөңгине таварышкан кижи эң күштүг кижи-дир, ол эң күштүг мөңги-дир, бүгү мөңгилериниң адазы, өске мөңгилерни базар мөңги-дир. 9 кызыл мөңгилиг кижиге кайы хамаанчок хай-бачыт таварышпас, аза-четкер безин коргар күштүг мөңгилиг боор. Шаанда чаш уруг төрүттүнерге дораан мөңгизин көөр, а мөңгизи багай болза, мөңги солуур ном номчудар чүведир. Кижиниң төрүттүнген чылы, айы, хүнү, шагы кончуг үнелиг. Ол ышкаш кижиниң төрүттүнген олуду кончуг ажыктыг Бо бүгүнүң күжү-биле, оларның санаашкыны-биле кижиниң келир үезинде салым-чолун, назы-харын чазыг чокка тодарадып ап болуур өртем-дир. Мен бо өртемни дыннап, билгеш, чүдүлгеге, өртемге ынакшып, хандыкшаан мен. Өртемчейде бүгү чүвени кижиге бараалгаткан, кижиниң амыдыралынга хамаарылга чок дириг амытаннар, үнүштер, бүдүмелдер чок. Кижи дээрге, билдинмес дириг амытан-дыр. Бир кижи-биле ашак, кадай болуп, 100-даа чыл кады чүрттаза, оон иштики делегейин шын тодарадыры берге бүдүмел-дир. Кижиниң ол бүгү аажы-чаның, бүдүжүн чүгле бо өртем күжү-биле ол чоокшуладыр санап эккээр чүве-дир. Өске дириг амытаннардан кижи хевир-дүрзүзү болгаш үгааны-биле ылгалып, ажып-тиилеп чоруур чүве-дир.

Үстүнде сүлде-хүүлүг болгаш ак, кара дээрлер дуталында бижип өгелеп алдывыс. Үлүг сүлде-хүүлүг кижилерге каргыш-чатка, кедег-манаг, аас-дыл, чаргыаалыга безин алдырбас, аза-четкер безин күш четпес чүведир. Белик сүлделиг кижилерге чүү-даа чүве деннешпес, быраштас, дээр сүлделиг, делегей күчүлүг кижилер болуур. Сүлде-сүнезини кудулаан, хей-аъды киискээн кижилер чамдык айларда, хүннерде, шактарда кедергей бедий-даа берген, чавызай берген турар, эң күдүкү деннелде-даа келген турар, Ындыг таварылгада хей-аът көдүрер, сергедир номнар номчутса эки.

Кижиниң ак дээрлери дээрге кижиниң бурган сагыыныннар, ачы-буянныг ак дээрлер-биле харылзаазыны, кижини аас-дыл, хай-халап, аарыг-аржыктан камгалап чоруур.

Кижиниң кара дээри дээрге аза-четкер ораны болгаш кара дээрлер-биле харылзажып, кижини аарыг-аржык, аас-дыл, айыыл-халапче чытап чоруур. Кара дээри кижини оңгарже киир идип эгеллеп, а ак дээри ушта соп камгалаар.

Кижи кижилерге-даа буянныг үүлени кылып, сүзүк-чүдүлгелиг, арыг-шевер, аян-шинчилиг чоруур болза, ак дээри күштелип орар, а кара дээри күдүлап, суларап орар.

Кижи арага-дарылыг, нүтүл кылып, бүүрап, дүжүп орар болза, ак дээри суларап, кара дээри күштелир чүведир.

Аргалыг болза, чүдүлгени сагып, аңаа тейлеп, чанныр: «Бурган авыра!» деп чалбарыптар болза, ол сүзүкту олла сөс-биле бурганнарга дамчыда кааптар, оон бурганнар ачы-буянын кижилерге эксәр чүве-дир.

Үнүп орар 1994 чыл — эр, ыяш халаптың көк Ыт чылы-дыр, агаар-бойдус таарымчалыг, тараа-быдаа эгээртинмес, чаагай «тарааны ытка безин чүдүрер» ындыг хей дүжүттүг, кижилер каас-шиник, омак-хөглүг чыл.

Ыт чылдыг кижилер чедиишкиннерге тура-соруктут, чүткүлдүг болуур. Чүрттаргага шаптарааза-ныннар, үдүртүкчү даргалар-биле төрүлдээлер, акша-хөренги айтырыглары, чажыт харылзаалар, дүрбүүшкүннер оларны девидеп, хөлзедип болуур. Олар күзээнин чедип алырлар. Ыт чылында мечи чылдыглар сагыш-сеткилге тайбың чүве көрбес, хомудан, хорадан чоруурлар. Харын-даа, эт-хөрентиден каражадаар, үдүүлүү эпчок чүүлдерге таваржыр. Олар күзээн сорудалынга тудуштур, быжыг. Ыт чылдыгларны өг-бүле айтырыы хинчектеп чоруур. Эткен үелерде эпчок чүүлдер катап эргилип келир, эрбеннинг-даа, эки-даа чүүлдерге таваржып боор. Ыт чылдыглар чылы кирип турда, чаа ажылдар эгелээр ийикпе азы өөрепзе эки. Ырак-узак оруктар чоннер — бодамчалыг, идепкейлиг, ынчалза-даа оларның чедиишкиннер чедип алырынга идегелдир эдеринчи кижи хөрек. Ыт биле Пар азы Тоолай (1927, 1939, 1963, 1975, 1987-, а Аът (1930, 1942, 1954, 1966, 1978, 1990) чылларда төрүттүнгеннер араында өг-бүле тудар болза эки деп японнар санап турар. Бо чылын ыт чылдыгларының социал байдалы өскерлир.

Бо ыт чылын чаа он ийи чылдың эргилиишкини-биле харылзашкан болгаш чоокку алды чылларда үүү болуур бо ыт чылындан кончуг хамаржыр.

Ыт чылында (1922, 1934, 1946, 1958, 1970, 1982, 1994) төрүттүнген оол, кыс кижилернің эки, багай чылдарын, олуттарын, үүктерин, мөңгилерин, бо ыт чылы оларга канчаар өртемин тайылбырлаарын кызыдайн:

Ыт чылдыг кыстың шолбаны Санчыр, сылдыстары Те, үгаангыр болгаш өжеш. Эннe шыдамак, быжыг тудуштур, ынакшып-даа, ажылдап-даа билир. Куруур чүтаага хөөнү чок, ye эрттирбес, салган сорулгазын ыяап кылып, бодун тогдунар, сеткили үлүүргак. Өг-бүленің кол өөзи болуксаар, дошкун аажычаңы-биле частырыгларга бола таваржы бээр. Сеткили хаалчак болганда, оларның сеткилин ажыдар дүлүүр тывары берге. Чанчыл-сүзүкке ынак, бодал чок кандыгдаа шиитпир хүлээп албастар. Тоолай, хой, аът, инек чылдыгларга баар болза, эннe таарымчалыг чүрттаар. Сарбашкын чылдыгларга барбааны дээрге, олар-биле чүрттаза эки чүве көрбес. Чеди чүзүн мал азыраза байыыр. Бо чылын төрүттүнген кыстар чонга хүндүткелдиг, чоргаар, турамык сеткилдиглер.

Эр, ыяш халаптын көк ыт чылындан ыт чылдыгларга (хөрээженнерге) үүү болуур эвес. 1910 чылда төрүттүнген хөрээжен кижи 9 кызыл эң күштүг мөңгилиг, от олуттуг, хей-аът үлүг, хүн үнер чүкче эки чүктүг. 1922 чылда төрүттүнген кижи 6 ак мөңгилиг (арыг сөөктүг) артыжаныр чоруур, сүг олуттуг, хей-аът бедик, чөөн чүкче үтлай эки чүктүг. 1934 чылда төрүттүнген кыс 3 көк мөңгилиг, от олуттуг, хей-аъды бедик, хүн үнер чүкче үтлай эки чүктүг. 1946 чылда төрүттүнген кыс 9 кызыл эң күштүг мөңгилиг, сүг олуттуг, хей-аът бедик, чөөн чүкче эки чүктүг. 1958 чылда төрүттүнген кыс 6 ак мөңгилиг, от олутта, хей-аът бедик, хүн үнер чүкче эки чүктүг. 1970 чылда төрүттүнген кыс, 3 көк мөңгилиг, сүг олуттуг, хей-аът бедик, чөөн чүкче эки чүктүг. 1982 чылда төрүттүнген кыс 9 кызыл мөңгилиг, от олуттуг, хей-аът бедик, хүн үнер чүкче эки чүктүг. 1994 чылда төрүттүнер чаш октаргай олуттуг, 6 ак мөңгилиг, хей-аът күдүлаар, арай багай олутка төрүттүнер.

Ыт чылында төрүттүнген оолдар кандыг боор эвес. 1910 чылда төрүттүнген эр кижи сүг олуттуг, 9 кызыл эң күштүг мөңгилиг, хей-аът бедик, чөөн чүк үтлай эки чүктүг. 1922 чылда төрүттүнген эр 6 ак мөңгилиг, от олуттуг, хей-аът бедик. Хүн үнер чүкче эки чүктүг. 1934 чылда төрүттүнген эр 3 көк мөңгилиг сүг олуттуг, чөөн чүкче үтлай эки чүктүг.. сүлде бедик. 1946 чылда төрүттүнген оол 9 кызыл мөңгилиг, от олуттуг, хей-аът бедик, хүн үнер чүкче эки чүктүг. 1958 чылда төрүттүнген оол 6 ак мөңгилиг, сүг олуттуг, хей-аът бедик, чөөн чүкче эки чүктүг. 1970 чылда төрүттүнген оол от олуттуг, хей-аът бедик, хүн үнер чүкче эки чүктүг, 1982 чылда төрүттүнген оол 9 кызыл мөңгилиг, сүг олуттуг, бедик хей-аът чүкче эки чүктүг. 1994 чылда төрүттүнер чаш довурак багай олутка төрүттүнер, хей-аът күдүлаар, арыг сөөктүг кижи-дир.

Ыт чылдыг оол Санчыр дээр шолбанныг, үгаангыр-даа бол, дедир, чөрүү Шыдамыккай, иштиг-хөөнү хаалчак, бодунун дыжын хараар, белен-селен чүвеже дүмүүнүн сүкпас, бергелерге торулбас, кажар-оптуг, корум-чүрүмүн сагыыр, арай ыт дег, шош-солаага ынак, кылыктаныычал. Дарга болуксаар, өртемге сонуургал чок, хол-биле кылыр чүвеге ынак, үлүг көрүнер, маргыжар чүвеге ынак, ол багай, аянзырак. Мал азыраза хөлчок сегирир, тоолай, хой, аът чылдыг кадай алза, чоннымчалыг.

Бо чылын от олуттуг оол кижилер-биле маргышпас, олардан серемчилелдиг болуур. сүг олуттуг, оолдар кыстар-биле маргышпас, олардан кичээнир. Чежемейнин-даа хей-аът бедик болза, чылы киверлер кичээнгелиг болза эки, чүге дизе, 12 чыл болгаш-ла кижиниң чүртталгазынга эки азы багай талазынче өскерилгелер болуур, ынчанганда, ыт чылдыг оолдар, кыстарга чылдын эгези база сөөлү берге дээрзин үтпаза эки. Ыт чылдыглар шагаа эгелеп турда, өрте-даа берзе, ыяап-ла дугаан-хүрээге баргаш, мөргүлге кирип, ном-сүдүр аштырын, ном номчутса артык эвес.

Ынчангаш бо чыл ниитизиннде от-сиген эки үнер, тараа-быдаа элбек, кижилер чоргаар, тодуг-логаа, хей-аъттыг эки чыл болуур. Шагаа хүннүнде ыттарынарны чем дээжизи-биле тоттуур чемгеринер. Бо үнүп орар 1994 чыл эр, ыяш халаптың көк ыт чылында бүгү тыва чонга, мында чүрттап чоруур өскеда нашия чонга Бурганга тейлеп, холумну силер дээш тейлей тудуп, аас-кежиктиг, аас-дыл, хай-халап чок, өзе-менди чүрттазыннар деп бөөдээп. Айлыс чечек уруунүнде сай дег аңы-үрелиг, ажытелдуг эки чүрттазын деп мөгейдим Омани-падни-хум! Өршээ, Бурган!

Мадон МОНГУШ.

КОНФЕРЕНЦИЯ СООНДА БОДАЛДАР

Кызыл хоорайга болуп эрткен республиканың арат, тараачын база көдээ ажылагый кооперативтериниң конференциязының соонда, сагыш-сеткилимни хөлзеткен чамдык айтырыглар дугайында солунче бижиир бодадым. 1993 чылда араттар, тараачыннарның кылып келген ажылының дугайында отчетту республиканың арат, тараачын, көдээ ажылагыйларының ассоциациязының президентизи Владимир Думатович Хемер-оол кылган.

Отчет талазы-биле араттар санал-оналын солушкан соонда 5 кижи составтыг ревизия комиссиязын база Москва хоорайга болуур Бүгү-Россияның тараачыннарының конференциязынче 6 делегатты соңгаан.

Ниитизи-биле конференция арай эренгей байдалга эрткен. Эрткен чылын агаар-бойдус эки болуп, көдээ ажыл-агыйның бүгү ажылышчилери чер-чер аайы-биле багай эвес дүжүттү ап, тараа-даа, сиген-даа элбек болган. Ындыг турбуже, хөй сиген белеткээн, тараа, ногаа аймаа, картофель дужуду алган араттарны чүге адап, шаннап мактап болбас турган деп?

Конференцияга араттар республикада оор-суктуң көвудээни-биле улуг дүвүрелди база көдүрүп турдулар. Чамдык совхозтар боттарының девискээринде арат, тараачын ажыл-агыйларны деткип, дузаны чедирип турарын демдеглээннер. Дыка хөй арат, тараачын ажылагыйлар бүдүрген продукциязын чонунга эвээш-бичедаа болза садып, эвээш орулгалыгларга база кырганнарга халаска азы чиик өөтекке-даа берип туганын база айытканнар. Чамдык араттарның чонну мөлчүп, боттарының бүдүрүп чогуур ужурлуг продукциязын бүдүрбейн, арага-дары садып турарын санал берген араттар-даа, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-даа шыңгыы шүгүмчүлээн. Араттарның хоойлу езугаар эргелерин камгалаары-биле оларга тускай шынзылганың эргежок чугула болуп турарын, ону дарый кылдыртырын республика ассоциациязынга сүмелеп дааскан.

Бистиң Чаа-Хөл кожуунда 64 арат ажыл-агыйы бар. Эрткен чылын кожууннуң араттар каттыжыышкынының ассоциациязының даргазынга аныяк тускай өртемниг Мерген Чечекпааны соңгуп алырывыска, биске кандыг-даа дуза катпаан, а харын бодунга «Жигули» деп чиик машина садып алган сураглыг. Араттар хуралдааш, чаа даргага М. Х. Дапыкты соңгуп алган.

Мени дүвүредип турар база бир айтырыг — чамдык, бистиң соовуста аратап киргеннерниң кандыг-бир билдинмес арга-биле шымдай-ла банкыдан чээли ап, машина-техника садып ап турары. Солуннарда-даа шүгүмчүлеп бижип турар — боттарының дөргүл-төреллерининге чээли бээр чоруқ черле бар деп бодаар мен. Чаа-Хөлдүң араттарынга 1993 чылда 5 миллион рубль чээли берген болуп турар, ынчангаш бо чылын бистиң кожууннуң араттарынга чээлини улуг-даа хүүлүг болза, өлүүн көвүдеди берзе деп бодалдыг мен.

Ол ышкаш эрткен чылын бойдустуң чайгаар болган когаралынга таварышкан «Тараа-2» деп арат ажыл-агыйлары тускай актыны тургускаш, республиканың арат, тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязынга киирген турган. Араттар президентизинге ол акт дугайында айтырыгны тургузарга: «Силерниң ол актыларыңар Чазак чериндe» дээр болган. Ол ам кымның холундаазы билдинмес болуп турар. Ийи катап бойдус халавынга таварышкаш, он ажыг гектар черивис когаралга таварышкан. Ынчангаш чогуур эштерниң бо айтырыгны биске «Шын» солун таварыштыр харылып бээрни дилдивис.

«Араттарның черин камгаладып күрүне страхованиезин кылдырып ап болур бе?» — деп кожуннуң күрстрах чериндeн айтырарывыска, «араттарның черин камгаладып болбас» деп харыы берген. Ынчангаш бо айтырыг база билдинмес болуп арткан.

Чаа үнер көк Ыт чылыбиле бүгү-ле арат, тараачын ажыл-агыйларга тараа-быдаа, өөт-сиген элбек-ле болзун, мал-маган өзүп, көвүдеп-ле турар болзунам! Өршээ хайыракан!

Зоя МААДЫ.
Чаа-Хөл кожуун.

САГЛЫ ЧОНУ САКТЫП КЕЛИР

1950 чылдың күзүнүнде Хандагайтыга хып дээн аныяк, чолдаксымаар дурт-сынныг, ак шырайлыг, эрес, шоваа ажылыг оол көстүп келгенин ол чернин ынчангы аныяктары база улуг назылыг кижилери үтпаан боор.

Ынчан кожуунну комсомол комитединиң бир киллизинге ажылдап турган мен. Аныяк оолдарга улуг чүртталга шөлүнүн хөрээ үүү боор, эжим оол-биле ийи өрээл бажыңга борастанып турган бис. Демги чаа келген аныяк оолду база бистиң чанывыска тургузуп каан.

Советтер ажылынын хоочуну, бүгү назынында даргалап келген Сергей Чыдыг-Кысович Селеннің амыдралче базымнары ынчаар эгелээн чүве. Оортан бээр бүгү ажылнжим Сергей Чыдыг-Кысович-биле холбаалыг болуп келген.

1950 чылда аныяк оолду чер тургузуунун талазы-биле тускай өртемнинн барымдаалаашы. Өөрү кожуунче ажылдадып чоруткаңы ол. Аңаа баргаш, кожуунун чер тургузуг талазы-биле киллизинин эргелекчизинче томуйладып, үр чылда ажылдаан. Сергей кылган чүүлүнге шынчызы-биле бердинген, ак сеткилдиг ажылдакчы деп бодун көргүзүп, хөй-ниити ажылдарында идепкейлиг киржип, хурал-суглааларга ажыктыг саналдарны берип, дидим шүгүмчүлелди кылып, партияга, чонга шынчызы-биле бердингенин бадыткаан. Четпестерни бодуу киржип этчир турду. Аныяк кижиниң удуртукчу болур мөзүн-шынарын кожуунун даргалары эскерип, оны чоорту удуртур ажылдарже депшидип эгелээн. Кандыгдаа даалга онаарга, чажам дивейн хүлээп ап, бергелерге торулбайн, ажылдың ханызынче шымнып, амыдыралга дадыгып эгелээн. Ынчан колхозтар экономика талазы-биле чаа-ла быжыгып, хөгжүп орган. Өөрү кожуунунун бажы ковайып, өндейип орган үезин база ол-ла болгай. Саглы сумузу чүгле Өөрү кожуунунун эвес, а будун республиканың эң ырак дээн, оруқ-чирии берге сумузунун бирээзи. Ол үеде машиналар ийи-чангыс. Моол кызыгаарын таварты эргип келир турган. Хүнде рация дузазы-биле кожуун төвүнче ийи катап медээ берип, айтыышкын ап долгаар турган. Саглы агаар-бойдузунун талазы-биле база бир «берге» чер. Шак ындыг ырак-узак харылзаа чок черде турар ажыл-агыйы хожудангай. Чаа тургустунган колхозту хөгжүдери-биле аныяк специалист Сергей Чыдыг-Кысовичини чорудупканы дээрге-ле, аңаа бүзүрээн, идегээн чоруқ-тур. Сергей партияның идегелин шызыдып шыдаандаа. Ынчалза-даа чаа черге чүрттаарында, чаа ажыл-иште каалама чүве кайда боор, алызындан ажылга бердинген кижи болгаш ажылдың үгшиин дораан тып, чоннун идегелин чаалап алганы-даа ол. С. Ч.-К. Селен «Кызыл тук» колхозтун экономиктиг хөгжүлдезин чедип ап, үр чылларда ажылдаан. Ам бо хүннерде Саглынын «Кызыл тук» совхозу республиканың база бир мурнакчы ажыл-агыйы болуп, бурунгаар депшилгелиг ажылдап турар. Колхозтун бо хүннерге чедир чедиишкиннинг хөгжүп келгенинге Сергей Чыдыг-Кысовичинин киирген үлүү үлүг дээрзинге саглыжылар чөпшээрежир боор.

Ол чүгле хөй-ниити ажылы дээш эвес, а өг-бүлезиниң байдалынче, уруг-дарыының кижизидилгезинче база дыка сагыш салыр кижи. Ынчанмайн канчаар, удуртукчу кижи бүгү талазы-биле чонга үлегерчижекти көргүзер болгай. С. Ч.-К. Селен үргүлчүнүн кызыгаар чоогунга ажылдап чораан болгаш, кожа-хелбээ моол чон-биле тыва чоннун найыралын быжыктырарынга база-ла улуг-хүүзүн киирип келген. Кызыгаар айтырыын быжыглаарынга киирген ачы-дузазы интернационалчы чоруу дээш «Эң эки кызыгаар камгалакчызы» деп медаль-биле Сергей Чыдыг-Кысовичини шаннааны оон өске нация чон-биле эптиин, найыралдын, кады ажылдан бидирин хереченлеп турар. Ол пенсияже үнгуже чедир «Торгалыг» совхозту, оон Чаа-Сүүр көдээ Совединг даргалап турган, кадынын байдалыбиле эмчи-домчу чоогу болдап, Өөрү кожуундан чоруткан кижи.

Сергей Чыдыг-Кысович Селен ам бистиң аравыста чоктаа болза, оон чон дээш ундуруп чораан ажыт дерин, бүдүрген үүле-хөрээн үнелеп, сактып, аңаа кезээ-мөңгеде мөгейип чоруур бис.

Танов САНДАН.
Тес-Хем кожуун.

ДАШТЫКЫДА ОНЗАГАЙ БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР

БАЖЫҢЫН ТОНАП КААПКАН

ЗАМБИЯ. («РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Андрей ПОЛЯКОВ). Замбияда Китве хоорайның чүрттакчызы Родуэлл Шаменда «Ийи койгун сүргеш, чаңгызын-даа тудуп шыдавас сен» деп орус үлустуң үлегер домаан баш удур билген турган болза, амыдыралынга каражага таваржып, үнелиг өөнчү-хөреңгизинден чарлыр улуг чазыг кылбас турган ийик.

Бир-ле катап ажыл төөгеп соонда, барга кире дуже бергеш, аянныг хевир-сыныг, хөлчок чараш аныяк кыска дужа берген. Родуэлл кысты топ-дораан эскере тыртып кааш, оон карак салбайн барган. Аныяк уруг оон кичээнгейинге база-ла ээлдек хүлүмзүүг-биле харылааш, дораан-на удур-дедир таныжа бергеннер. Оолдың бажыңынга барып, хөөрежип таныжарын үламылаар саналлы кыс музелдин-биле хүлээп алган. Кужур эр хейде амырааш, араганы дарый-ларый дыка шыңгыы чоогларыпкаш, хөөртен эзирни дендеп, мырынай билир-билбестиң аразында апарган. Чап чаа-ла таныжып алган кызы оны арай деп бажыңынга эккеп чедиргеп.

Родуэлл даартазында хүн оттуп келгеш, топтап көрүп олурарга, бажыңының иштин тонап каапкан: телевизоруудаа, видеомагнитофонуудаа, стереосистемазы-даа чок база өске-даа үнелиг эт-хөрекселин когун үзе оорлап алгаш барган болган. Оларның-биле кады дуунгу таныжып алган кызы база ис чок чиде берген. Ол дораан полицияга баргаш, болган таварылганы ажытчажыт чокка тө каап берген. Ынчалза-даа оорну ол-ла дораан дарый тывары ындыгла амыр эвес болган. Оор кыстың овур-хевирни тодарадып көрүнөр деп. Родуэлл-ден айтыырга: «Аныяк кыстың буттары тергинин дорт, шевергин чараш болгаш, тоолда дег, кайгамчык чылыг хүлүмзүүгүлүг кижи болган чүве» деп, ол өчээн.

ДЕРЗИИ ҮҮЛГЕДИГ

⊙ ДЕЛИ. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Владимир СУПРУН). Дели хоорайның кыдында Фридибаде деп бичии хоорайжыгашка орукка пат-ла чанчыл болган хынала үезинде кижи сагыжынга безин белен кирбес таварылга илерээн.

Көрбээн чүвези чок полиция ажылдакчылары безин мырынай кайгап, аайын тыппайн барганнар. Даштындан көөрге эске кижилерден бичии-даа ылгалыр чүвези чок ийи эр кижилиг автомашинаны доктаадыпкаш, иштин үжеп көөрге, үлүг шоодайда өлген кижиниң мага-боду бары илерээн. Ол болза чазап каапкан аныяк оол болган.

Бо талазы-биле истелгешинчилелдер чүүү көргүсченил дээр болза, 40 харлыг Чампа, 24 харлыг Моти евнухтар деп аттар бүгүдеге эки биллиннер бандит бөлүктүн киржикчилери болган. Олар чүрттүн аңгы-аңгы штаттарының девискээрлериниге дерзии үүлгедиглер кылып чорупторганнар. Бандының түүгүрганнар кежигүннери сөөлгү ийи чылда Делиге, оон чоогунда Харьян штадынга 30 ажыг аныяк оолдарны куш-биле чазап каапканын өчүп бергеннер. Келергей каржы-хажагай «кезиишкинден» хөөкүй оолдарның чамдыызы шыдашпайн, амы-тынындан чарылганнар. Оларның ийизи хөй хан төгүлгенинден өлген болуп турар. Дерзии үүлгедиглер бир аныяк оолду үлүс көрбес чажыт черге хөөп каар дээш сөөртүп алгаш чорупторганнар. Ийи чыл мурнунда чазап каан соонда өлген кижиниң сөөгүн демир-оруқ оруундан үлүг-ла ырак эвес черден тып алган.

ТУДУП ХОРУГДААН

Болгарияның таможня ажылдакчылары болгар-түрк кызыгаарга капитан-Андреево деп хынала-эрттирилге черинге эң аар өртектиг үнелиг металлдарны хавырган.

«Польшаның ийи хамаатызы — 24 харлыг аныяк эр болгаш оон-биле кады чораан хөрээжен кижи Турциядан 9,4 килограмм алдын илчирбелерни, бижектерни автомобилдиң чажыт черинге суп алгаш эккээрин ораллашкан» деп түс черниң солуннары бижээн. Оон ниити өртээ 3 миллион ажыг лева акша болуп турар. Машина иштинден оон аңгыла 4 килограмм ажыг үнелиг металлдар база тывылган. Чажыт бараанларны хавырган, кем-херек үүлгедикчилерни тудуп хорудаан.

ХӨӨЛИ БЕРИКЧИЛЕРИН ТОРГААР

⊙ ДЕЛИ. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Сергей БУЛАНЦЕВ). Амгы үеде Бангладеште чиик өртектиг кафеде аяк шайның үнези 2 така (5 цент), а эрге-чагыргага баарын коргап турар политик кижилерге аяк шайның өртээ 10 мүн така (256 доллар).

Даккада Төп соңгулда комиссиязының парлаттынган доктаалын ёзугаар алырга, кандыг-бир соңгулдалыг албан-дужаалга кандидат кижи соңгукчуга аяк шай ижиртир азы сигарета бээр болза, ону хөөли берген деп санаар апаргаан. Шак ындыг чоруктарны дарый илередип тыпкаш, «хөөли берикчилерин» штрафтап торгаар дугайында шыңгыы айтыышкынны тус черниң эрге-чагыргаларынга берген.

Бангладешке шак ындыг бир янзы хемчеглерни чорудуп турган. Мурнуу Азияга соңгукчуларны салып алыр талазы-биле тарап непторөөн ергежок практиканы сокладыр деп турар. Соңгулда кампанияларының үезинде соңгулдалыг албан-дужаалдарга ажылдаар күзелдиг лыка хөй кордакчылар хоорайлар, суурлар кезип, келерей чаагай аазаашкыннар кылырынга өйлежип чанчыга берген. Ол «экиргектер» соңгукчуларга болганчок-ла сүй белектер — сигареталардан/эгелээш, харын-даа шоодай ниитиске чедир үлеп берип турар апарганнар.

СОЛУН ШИНЧИЛЕЛДЕР

⊙ СОФИЯ. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Владимир АБРОСИМОВ). «Дума» солун Болгарияның чүрттакчы чонунун антропологтуг шинчилелдериниң түннелин тайылбырлап турар, бо үүс чылдың эгезинден эгелээш ам бо үеге чедир болгар кижиниң узуну дыка өскен деп түннелге келген.

Болгарияның Өртемнер академиязының өртемденнери, специалистери ол улуг хемчээлдиг шинчилелдерни чорутткан. Оларның бодап турарыбиле алырга, чүрттакчы чонун антропологтуг өскерлиишкиннерин шинчилелдер тода илередир үжүрлүг. Бо талазы-биле түннелдер чүүү көргүзүп турарыл? Бо өртүп турар үүс чылдың эгезинде болгар өг кижиниң үзүүү ортумаа-биле 164 сантиметр, 50

ТЫВАГА КЫМ ЧУРТТААРЫЛ!

(АЗЫ ТӨӨГҮЗҮН БИЛБЕС ЧОН ЭСТИП ЧИДЕ БЕРБЕС БЕ?)

Кандыг мындыг айтырыг сала бердиҥ, тываларга, республикада чурттап турар аҥгы-аҥгы нация чонга болбайн канчаар деп дораан харыылап болур. Ийе, биске, тываларга. А бис, тывалар төөгүвүстү кайы хире билир бис, ооҥ эрткен оруун, тураскаалдарын камнап-кадагалап чоруур бис бе? Чок. А «Төөгүзүн билбеске — төөрээр» дээн үлегер чугаавыс үне чок апарганы ол бе? Ийе, бурган өршээп, орай-даа бол төөгүвүсче, чаагай чаҥчылдарывысче хая көрүп, хүрээхиттеривисти катап тургузуп, көжээлеривистиҥ бурун бижиктерин бурун дыллан номчуп, хая-даштарга үр үеде шыгжаттынып чыткан алдынывысты казып тып, караавыс ажып эгелээн. Ынчалза-даа хөй-ле эки үүлдериве ис чок читкен, үрелген, харын-даа чамдыызын сагыжы багай кижилер республикадан дашкаар оор өзү-биле олчалап аппарган...

Республиканыҥ культуразын болгаш архитектуразын камгалаар талазы-биле ажылды орай-даа бол Культура, туризм болгаш кино яамызының чорудуп эгелээни өөрүнүүр. Эрткен неделяда культура ажылдакчыларының, кожууннар чагырыкчыларының каттышкан активинге бо чугула айтырыгны ажыг-чажыт чок чугаалашкан. Активти Культура яамызының сайыды Ч. Ч. Ондар ажыткаш, республикада байлаг-биле каксы таныштыргаш.

Төөгүвүстү кайын өөренир бис? Даштарда бижиктерден, базырыктардан, тураскаалдардан. Оларны камгалап ап турар бис бе? «Чок» деп дорту-биле чугаалап болур. Чижээ, Тээли чоогунуҥ чанында турган бурунгу хоорайның даштарын Тээлиде тудугларда ажыглап каапкан. Каа-Хемде Копту-Аксының көжээлерлиг черлерин чардырып каапкан, Чөөн-Хемчик кожуунда 20 хире көжээ тураскаалдар үрелип, буступ турар. Мындыг чижектерни кожуун, хоорай бүрүзүнден айтып болур. Саян-Шушенск ГЭС-тиҥ суг хөөлбээнинҥ адаанче чежечеже үнелиг бүдүмелдер, тураскаалдар киргенин санап четпес. Адак дээрде Үрбүн, Чаа-Хөл суурларның чурттакчылары төрээн чери, ижип өскен суу, мал одарладып чораан шыналаары чок арткан. Олар ажы-төлүнге, ажы-төлүүнүҥ ажы-төлүнге төк дээш төрүттүнген черим чок кижи мен дап тайылбырлаар апаар-дыр-ла.

Мен Шагаан-Арыгның № 2 школазын дооскан мен, ам ооҥ орнун далай хөөлбээ шыва алган, «төрээн, өскен, дооскан школам бо-дур» деп чоргаарланып, уруг-дарыымга көргүзер төөгүм чок болганым ол-дур. Ийе, чаа школа бар, база-ла дугаары ийи. Оны мен канчап мээҥ школам дээр мен? Мен аҥаа кирип, парта артыына олурган эвес мен. Эрги, чоон-чоон ыяштардан туткан, улуг улуг соҥгаларлыг школам сагыжымда арткан. Ону ажы-төлге тайылбырлаарга-даа кайын билир. Ол дугайын Шагаан-Арыг школазында музей директору В. С. Кызыл-оолдуҥ санап турары-биле алырга, Үрбүн, Чаа-Хөл оргулааштарында турган 5 мун хире тураскаалдарның үүгле мун хирезин камгалап ап четтиккен, а артканы суг адаанче кире берген. Ол үүл, төөгүвүстү өөренип, камгалап турарывыс ол бе?

Эртемден археолог И. У. Самбуу Мөөгүн-Тайгада — 33, Эрзинде —26, Кызылда — 30, Бай-Тайгада 351 тураскаалдыг черлерни бүрүткеп, паспорттаанын культура ажылдакчыларына соҥуургаткан. Бай-Тайганың бир төлээзи ол сан-чурагайны бир дугаарында дыҥнап турарын, чуртунга баргаш оҥчалаарын аазаан. Археолог И. У. Самбуу Тыванын эрте-бурунгу төөгүзүн базырыктар казып тургаш тырттырган диафильмнериҥ дузазы-биле улуг тайылбырны чоруткан. Шөл талазы-биле улуг базырыктар Бай-Тайгадан, Өвүрден, Бии-Хемден тывылганын ол чугаалааш, чамдык базырыктарның калбаа 20-100 м, а бедии 5-6 кът бажың хире болурун соҥуургаткан.

Тыва кижиниҥ шаг-төөгүден бээр чоргаарланып чоруур төөгүзү — сыгыт-хөөмей. Ону үүгле салым-чаяанныг кижилер аян тудуп чораандан башка, төөгүзүн кым-даа соҥуургап өөренмейн чораан. Ооҥ хараазында кожавыс моолдар-даа сыгыт-хөөмейни бистии дей берген, Америка, Англия дээн ышкаш улуг, хөгжүүделиг чурттарда сыгыт-хөөмейни өөренип, бистиҥ сыгытчыларывыстың ырыларын пластинкалардан бижиттирип, өттүнүп сыгыртып турар апарганындан канчап кортпас бис? Алызы барып, ол даштыкы күрүнелер хөөмей-сыгыт бистии, силерниҥ ону сайзырадып кылып алган үүнерил деп айтырар болза, удур харыылаптар эртем ажылдары-даа чок боон болур. Оон ангыда атсураглыг чогаалчыларывыстың, артистеривистиҥ болгаш өске-даа мергежилдиг кижилериниҥ кылган ажылдарын чыыр, архивтээр ажылдар чорбайн турарын санал бергеннер чугаалап турганнар.

Төөгүнү көрүп, номчуп өөренир. Тываның национал библиотеказының ажылдакчылары чонга төөгүнүҥ номнарын катап парлап үндүрүп берип турарын канчап мактавас боор. Актив киржикчилери Тывага 1915 чылда үнүп турган «Ырак чурт», «Шагаа»; «Тыва дугайында үүнү номчуурул?» деп номнарны боттарының күжүбиле үндүргенин соҥуургап көрген. Ам 50 хире эрги номну катап үндүреринге белеткеп турарлар.

Тываның Чурукчулар эвилелиниҥ даргазы Т. Ондарның «Токаның, Ленининиҥ тураскаалдарын ап каапкаш, үүнү чедип алыр бис» дээн чугаазы чамдык кижилерни угаан киирер чадавас. Шынап-ла, бо тураскаалдар дугайында хөй-ле чугаалар турып, харын-даа будук-биледаа бажындан куду чаап бадырып турду. Тураскаалдарның буруузу үү? Ол дээрге, чоннуҥ төөгүзү-дүр. Ону кым-даа үрээр эргези чок. Ийе, Токаның буруузу бар, ону кым-даа чажырбайн турар, ынчалза-даа кижиниҥ эки талазын база үнелеп көөр-ле болгай. Делегей черелиг ындыг номнар бижиптер тыва кижилер аажок ховар деп бодаар мен. Ынчалза-даа ындыг кижилер турардаа, турбас-даа үүне болза, Тока-даа; Ленин-даа төөгүге артканы ол-дур. Ону үүү дээш маргыжар бис. С. Токаның бюст-тураскаалының автору Т. Ондар Токаны тыва тоннуг кылып кагбаанынга хомудап турду. 80 чылдарда тыва чон тыва идип-хеп дугайында уттупкан, ону «репрессияга» таварыштырып каапкан турган болгай, ынчангаш чон авторга хомудавас боор деп бодаар кижи-дир мен. Канчап билир, өске бир төөгүже кире бээр чурт баштынчызы тыптып келзе, ынчан-на тыва хептиг бюст үнүп келир чадавас.

...Тывага кым чурттаксаарыл? Бис, тывалар. Тываны төрээн чуртум деп санап чоруур бүгү нацияның кижилери... Кызылда Кызыл партизаннарга тураскааткан тураскаалдың иштинге суп каан «2018 чылдың комсомолчуларынга чагаа» «кара» холдуг кижилериҥ «аксынче» кирген. Оларны кымнар дээр бис? Төөгү билбестер ону үнелеп шыдавастар-дыр. Мындыг ийи-чаҥгыс кижилериҥ бистиҥ аравыста бары хомуданчыг. Ынчангаш төөгүвүс өөренип, эки үүлдерже хая, бурунгаар көрүп чоруур болзувусса, тыва чон кайын эстип чиде бээр деп бис?

Актив хуралынга Тыва Республиканың Чазак даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап, төөгү эртемнериниҥ доктору Ю. Л. Аранчын болгаш өскелер-даа киржип, үүне чугаалаан.

Светлана МОНГУШ.

КОГУН ҮЗҮП БОЛУР

Эмчи сүмелеп, сагындырып тур

Өкпе аарыы халдавырлыг аарыг деп үүвени парта артына олуруп эгелээн назынывыстан-на билир бис. Халдавырлыг, хоочураан, ажык хевириниҥ база өкпезинде оюлганнары, улуг өкпе аарыг кижиниҥ чөдүл-дүкпүзү-биле бир дүн-хүн иштинде өкпе аарыының 10 млрд. палочкалары долгандыр турар девискээрже үүнүп, бир чылда 20 кижиниҥ организминче тарап кирер. Ол чээрби кижиниҥ ону (эҥ-не кадыы кошкак, эттханы дадыкпаан) өкпе аарыындан аарып турар. Бо сан-чурагай дээрге херек кырында бар, шынзыттынган көргүзүг-дүр. Чогум өкпе аарыы Тывага кайы үеден бээр тыптып келгени ам-даа тодаргай эвес. Шаанда-ла турган бе дээрге, бистиҥ кыраан-авларывыс, кырган-ачаларывыс ол аарыг дугайында үүнү-даа чугаалавас, харын-даа билбестери безин бар. Бир эвес амгы үеде эмчилериҥ санап турары дег, өкпе аарыы Тывага шагда-ла нептерей берген турган болза, ол эм-дом чок үеде, өкпе аарыы халдавырлыг болгай, кадык кижи-даа артар турган бе. Эрткен үе ындыг-ла ыыпаан. Ам Тываның бөгүнгү байдалын көөрге дувуренчиг. Өкпе аарыындан аарыыр чорук Россияның көргүзүүнден 2-3 катап хөй. Ылаҥгыя өкпе аарыг бичии кижилериҥ санының көвейи эмчилерни дувуредип эгелээн. Ол үүден болуп турарыл? Черле ниитизи-биле өкпе аарыының дугайында элээн тодаргай тайылбырдан бээрин республиканың өкпе болгаш оон-даа өске органнарда туберкулез аарыгларынга үдүр диспансериҥ кол эмчизиниҥ оралакчызы **Зоя Тулушовна САЛЧАКТАН** дилээлинер:

— Зоя Тулушовна, амгы үеде Тываның чурттакчыларындан чеже хире кижи өкпе аарыындан аарып база эмчи хыналдазында турарыл, ол аарыгны нептеретпейн, когун үзе эмнеп болурунуҥ аргалары бар ирги бе?

— Бир эвес өкпе аарыы-биле демнесел бүгү чоннуҥ хереэ апаар болза, үүгле ынчаҥ ол аарыгның когун үзүп болур. Амгы үеде өкпе аарыының талазы-биле эмчи хайгаралында турар 10 мун ажыг кижи бар. Оларның 1500-у үр хүүсаада эмнедир, а ол кижилериҥ чартыы халдавырлыг хевириниҥ өкпе аарыындан аараан, 37 хүүзү өкпезинде оюлганнары улуг кижилер боон турар. Ынчаҥгаш оларны эҥ-не чидиг хайгаралда алган бис. Шүүт кадык кылдыр эмнедир дизе 12-18 ай иштинде эмчи хыналдазында турып, үзүктел чок эмнедир апаар.

— Чогум кайы хире назылыг кижилер ол аарыгдан хөйү-биле аарып турарыл эмчи? Өкпе аарыы кижилерге онза айыылды тургузар бээр деп каразыг бар бе?

— 15-20 чыл бүрүҥгаар өкпе аарыы Тывага дыка дүрген тарап, нептереп турган. Ам ол чылдарга бодаарга, байдал чүгээр. Эмчилериҥ база өскедаа харыысалгалыг ажылдакчыларының күжениишкиниг, бир демниг хөделгениниҥ түннелинде чон рентген шинчилгезин өй-шаанда эртип турган болгаш эгелеп чоруур өкпе аарыг кижилерни хоочуратпайн, эмнел турганының түннелинде, 1990 чылга чедир өкпе аарыг үлүстүҥ саны көскүзү-биле кызырылган. Ындыг-даа болза, 1992 чылдан эгелеп өкпе аарыы Тывага хенертен өөскүп эгелээн. Ылаҥгыя өкпези аарыг бичии үүгларының саны Россияның деннелинге бодаарга, 10 катап хөй. Бо аарыгдан колдуунда 20-39 хар чедир назылыг, күүшүдал үезинде, күүнеге эҥ-не ажыктыг күш-ажылды кылып шыдаар кижилер аарып турар. Кажан ССРЭ турда чурттакчы бүрүзүнүҥ рентген шинчилгезин эрткен турарын хынап, чедип ап турган, а кажан ол система буступ дужерге, ындыг ажылдар чоруттунмастаан, эмчи шинчилгезин эртер-эртпези кижиниҥ туразы деп билир хөөнер көвүдээн. «Кээп шинчит!» деп негелдени эмчилер безин кылырга. «Мээҥ кадыымдыр, кижиниҥ хостуг өргезиниге дээр эргенер, эмчи мен дээш-даа, турбас үжүрлүг» деп хорадаарлар безин бар апарган. Оон ыҥай солуннарга үүнүп турган материалдарга рентген чырыы хоралыг деп бижип турган үүүлдер база чоннуҥ кадыын хынаарынга кончуг шаптараазыннарга чедирген. Ынчап кээрге, өкпе аарыының берге чадазында келген суг үлүс чеже кижиге аарыын халладып турар деп бодаар силер? Ам бо сөөлгү чылларда өкпе аарыг турар кижилериҥ 35-40 хүүзү хоргдал черлериҥе шиттирип чораан улус боон турар. Олар эмнелгеге келгеш, дүрген эмнедип аарын болавас, дезип үнер, арага-дары ижер эмчи чүүдүмүн хажыдар боон-дүр. Ындыларны үндүр бижиптер. Олар оон чорутказ аарыгның микробтарын хостуг тарадып турар. Бир эвес кижи бүрүзү бодунуҥ кадыынче кичээнгей салбас болза, аарыг нептереп болур, харын-даа кадык кижи артар бе деп айтырыггада келзе хөөнү.

— А ону болдурбас дээш чазак, үдүртүлга черлериниҥ, Кадык камгалал яамызының ажылдакчыларының база силерниҥ эмчилериҥ талазындан чогүүр хемчеглер алдынып турар бе?

— Бир-ле дугаарында, кожууннарда өкпе аарыглар база участок эмчилериҥе чоннуҥ рентген шинчилгезин күштелдирзин дээш негелдени үлгаттырып турар бис. 1-7 хар аразында бичии үүгларның организминде өкпе аарыының палочкалары бар бе дээш, хыналда тарылганы ол эмчилер чылда ийи катап чоруткан турар ужурлуг, а чеди хардан өрү назылыг кижилериҥ рентген шинчилгезин чылда бир катап күскү үеде эрттирер. Оон ыҥай өкпе аарыын эмнетпес, дезип турар, өскелерге хоралыг апарган кижилерни тудуп эмнээрин боттандырар хоойлу турган болза, өкпе аарыы мынчаар нептеревес ийик. Шак ындыг хоойлуну хүлээп аарын бижээн дилегни эрткен чылын-на чазак черинче киирген бис. Эрги Дээди Совет ону көрүп четтикпейн барганы чадавас, а ам чаа тургустунган Дээди Хурал ону черле боттандыптар боор дээрзиниге идегээр-дир бис. Ындыг хоойлу үүгле өкпе аарыын нептеретпезиниге дузалыг эвес, а корумчүүрүм түүдарынга база салдарлыг болур. Өкпе аарыындан бир дугаар аарып турарларга 10 ай хүүсаалыг бюллетеньни берип турар бис, а бир эвес ол хүүсаада аарыг кижи сегивес болза, бюллетеньни ийи ай үзадып бээр. Өкпениҥ халдавырлыг, хоочураан хевириндан аараан кижилерге чүрттаар орансаваны эвлчег чокка бээр азы ооҥ чурттап орар шөлүн алгыдары албан. 1991 чылдан эгелеп бистиҥ республикада бо талазы-биле ажыл сулараан. Бо эрткен чылын бүдүҥ республикада өкпе аарыг 76 кижини бажың-биле хандырар турган. Кызыл хоорайдан өөрт, өске кожууннардан үүгле үш кижиге бажың берген. Хоочураан кижилерге, хөй үүгларлыг, өкпе аарыг кижилиг өг-бүлеге база өкпе аарыының ажык, халдавырлыг чадазында кижилерге хамаарышкан девискээриниҥ социал-хандырылга база ачы-дуза фондулары материалдыг дузаны чедирип турар бе дээрзин, үүгүлчүүнүн хынап, ол организациялардан негелдени кылып турар бис. Оон ыҥай бистиҥ талаыстан хоочураан өкпе аарыг кижилерге ажыл кылыр шинээ чок дугайында шынзылганы берип келдивис. Эмчилериҥ кол-ла хүлээлгези эмнээр-ле, эмнээр, кандыг-даа аргаларны ажыглап турган, аарыг кижиге дузалаары, бистиҥ кылып турар ажылывыстың эҥ-не кол сорулгазы ол.

— 1992 чыллан эгелеп Тывага өкпе аарыы катап нептереп эгелээн дидиҥер, оон чылдаганы үүде деп бодаар силер. Зоя Тулушовна? Маҥаа кол нүүүзүнүда эмчилер бүүүлүг деп турарында үндезин бар бе?

— Ийе эмчилерни бүүүладып турар чугааларны дыҥнаан мен. Харын-даа эмчилер аразында безин ынча дээр кижилер бар чораан. Шыны-биле алыр болза, эмчилериҥ бүүүзү көҥгүс эвээш. Аарыгның нептерей бээриҥе салзааның 1993 чылдың июнь 26-да үндүргени «Өкпе аарыгларынга үдүр демисел дугайында» хоойлузунга үндезилээш, Кадык камгалал болгаш Сан-хөө яамызының сайыттарының ат салганы айтыышкынын ёзугаар бир дугаар өкпе аарыг турар, кожууннар эмнелгезиниге эмнээр барымдаазы чок апарган. Өкпе аарыының хевири тодаратынмайн турар болгаш кезип эмнээри албан апарган кижилерге Кызылче эмчилээр аай-дедир орук өртээн кожуунуҥ социал-хандырылга фондузу автовокзалдарның кассаларынче шилчидип бээр. Аарыг кижи билетти кассадан бижиттирип аарда, кожуунуҥ өкпе аарыглар эмнелгезиниҥ үлүг эмчизиниҥ азы ооҥ оралакчызының база ону солуп турар эмчилериҥ ат салгаш бергени, ук эмнелгениҥ танмазын баскан бижикти паспорту-биле катай кассирге көргүскеш алыр эргелиг, а Кызылдан кожуунарже база Балгазынче баарда республиканың туберкулёзка үдүр диспансериниҥ эргелекчизинин, азы ооҥ оралакчызының ат салганы, таҥмалыг бижикти паспорту-биле деҥге кассирге көргүскен таварылгада билетти бижип бээр. Бир эвес 14 харга чедир өкпе аарыг үүгүнү ынай-бээр чедирер апарза, ону үлеп чоруур кижиге халас чоруур бижикти эмчи берген турар. Бо чиигелдени өкпе аарыг улус, оларның төрелдери 1993 чылдың сөөлгү кварталында эгелеп ажыглай берген. Эмнелгеден дескен, чүүрүм үүрээш үндүр бижиткен кижилерге БКЭК комиссиязына киирелерге ол чиигелде хамаарышпас.

— Ам эмнелгелер камгалалдыг медицинаже шилчээн бодугай. Силерниҥ эмнелгенер моон соҥгаар кандыг байдалга ажыглаарыл?

— Бистиҥ эмнелге күүнеге бюджединиҥ хевээр арткан. Өске эмнелгелерге бодаарга, эм-домувус, аъш-чемивис күүлавырлары бар. Аарыг кижилерни хүүнде беш катап чемгерип турар бис. Өкпези аараан кижи эвээш-ле дизе, 5-6 ай иштинде чыдып эмнедир, а берге таварылгаларда 10-12 ай-даа чеде бээр. Ынчап кээрге, эҥ-не чарыгдалдары хөй эмнелге бистиҥ эмнелге боон турар. Коллектививис интернационалчы, эп-найыралдыг, ажыл-ишке тура-сорукту, быжыг кижилер-биле долдунган болгаш эптиг, ажылдаарынга дыка дөгүмчелиг. Дежурный шагдаа база бар, ынчалза-даа хорутдал черлериҥ үнген, амгы үеде хостуг эмнедип турар аныяктарывыстың корум-чүүрүмү багай, ындыг чорук эмчилерни берге, эпчок байдалдарга таварыштырып турар. Бир эвес демги чугаалаанымы ышкаш хоойлу хүлээп алыр болзувусса, ындыг кижилерни аҥылап каптар болза, боттарынга-даа, эмчилерге дыштыг болур-дур ийин.

— Ам солун, сеткүүлге парлап-даа турган болза, артык эвес боор, өкпези аарыг берген кижиниҥ эге демдектериниҥ дугайында база ол аарыгдан канчаар камгаланза когуурун номчукчуларга чугаалап берип көөр силер бе?

— Өкпези аарыг эгелеп чоруур кижиниҥ шат-шинээ чок, чалгаа апаар. Эъдиниҥ изин 37-37,5 градустан үлгаттайн үргүлчүүнүн изип, серидеп кээр, чем чиир хөөнү чокталыр, хөрээниҥ ишти өйлеп-өйлеп чым-чым кылдыр ойбаҥнаар, ийи-чаҥгыс курааг чөдуртүр. Грипп, челбиниишкин, хөрекке дегдириишкинге шамнааш, күштүг антибиотиктер, чөдүл эмнери ижиптерге, ол демдектер чиде бээр ийикпе азы намдай бээр, а аарыг кижиниҥ сагыжынга «өкпем аарып эгелеп чоруур» деп, каразыг кирбес-даа. Бир эвес ындыг демдектер катаптап турган бээр болза, рентген шинчилгезин чоокта чаа эрткен-даа болза, катап хынадыры чүүүла. Мындыг таварылгада эмчилерни бүрүүдады бээр чорук хөй боон турар. Бир мындыг чүүлдү билген турары артык эвес, терапевт кижиниҥ херексели-биле өкпе аарыын тодарадып шыдавас, оон үүгле рентген дузазы-биле тывар болганда, аарыгның биллиимейн турганынга терапевт эмчиниҥ бүрүүзү эвээш болур. Бир эвес өг-бүлеге өкпези аарыг кижи бар болза, оон үдүүр-чыдар, чемненир, чүнар хереклерниҥ кадык кижилериҥ хереклериниҥ аҥылаар. Аарыг кижи өг-бүлезиниҥ кежигүн бүрүзүнүҥ кадыын бодаар болза, бо бүгүнү боду шыҥгыы сагыыр үжүрлүг. Өкпе аарыындан камгаланырының эҥ-не эки чепсээ — арыг-силигни сарыыры, бичии чаштарга өйшаанда хыналда тарылганы чоруудары база флюорографтыг шинчилгени чылда бир катап эткен турары.

Эмчи-биле Алефтина ОНДАР чугаалашкан.

Кадык-чаагай болуп көрүүр!

ХОРАН ОЪТТАР-БИЛЕ ЭМНЕНИРИ

Ол дугайын чоокта чаа Барнаулга чырыкче үнген «Рак эмнээриниҥ чажыды. Уринотерапия» («Тайна лечения рака. Уринотерапия») деп номдан билип ап болур силер. Ол брошюрада Барнаулдан онколог-эмчи, гинеколог Сергей Валерьевич Корепановтун база Симферопольдан Валерий Викторович Тищенконун рецептилерин киирген.

Улусчу медицина-биле алырга, рак эмнээринге хоран үнүштерни: кызыл мухомор, пятнистый болиголов, хоранныг вех, омик, алакация, акенит, чистотел болгаш оондаа өске оъттарны ажыглаар. Чөөн чүкте болза, рак эмнээринге сулеманы шаг-дүптен ажыглап турар. Хоран оъттарның өй-тап хемчээлин шын ажыглап эмненирге, рактыг, идегел чок дээн аарыг кижилер безин сегий бээрин үедүптеги дүржүлга ажыглалы көргүскен деп үүвени ол брошюрада бадыткалдыг тайылбырлап турар.

Оон ангыда ол брошюрада уринотерапия — сидик-биле эмнениишкин дугайын база бижип, эт-кештин ирип өлүүлеринр (гангрена) аарыгларынга, өртенге, артритке, бронхилер астмазынга сидиктин эм шынарлыг дээштиниҥ, оон-биле канчаар эмнениринин аргаларын айтып бижип турар.

Бир эвес ол брошюраны ажыктыг деп санап, садып алырын күзүнүнерзе, 800 рубльди почта-биле дараазында адресче шилчидип болур силер: **656099. Барнаул-99, ОПО АКП — банк р/с 715101 МФО 101761.**

Төлээниҥ шынзылгазы болур квитанцияны болгаш бодуҥаан адрезинерни долузу-биле тода, шын бижээш, бо адресче чоруудар силер: **656099, г. Барнаул-99, а/я № 3277.**

Брошюраның тургузукчулары авторлар эмнениишкиниҥ түннелин база бо-ла адресче бижип, сүме айтырарын дилеп турар.

Анатолий ПОПОВ.

АГААР

Республикага онза өскерлиишкин чок агаар болур Хаттың күжү кошкак.

Дүне агаарның температуразы 30-35, даглыг черлерге 21-26 градус соор.

Хүндүс 18-23, даглыг черлерге 10-15 градус соок болур.

Кызылга чуга булуттаар, хар чагбас. Хаттың күжү кошкак.

Дүне агаарның температуразы 31-33, хүндүс 19-21 градус соор.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиҥ ынак угбавыс **Болат-оол Дакаевна ОНДАР** февраль 3-те 59 харлаар. Ол пенсияда-даа болза, бодунуҥ ажыл-ишчи, кежээ чаҥы-биле ам-даа ажылдавышаан.

Ол ышкаш бистиҥ дуҥмавыс **Кайгал-оол ОНДАР** база-ла февраль 3-те 44 харлаар. Үстүнде ийи кады төрээннеривис иелээн Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруурлар. Оон ангыда база бир дуҥмавыс — **Өлчеймаа Лопсановна МОНГУШ** даарта, февральдың 4-те, таптыг-ла 50 харлаар. Ол буянныг ажыл-ишти кылып турар; Чадааныҥ божудулга бажыңында хөй чылдарда ажылдап, бичии чаштарны эҥ-не баштай чырык чер—делегей кырынга көстүп кээрге, бир-ле дугаарында хүлээп алыр улуг энези боон турар.

Дакаевна Болат-оолга, Дакаевич Кайгал-оолга болгаш Лопсановна Өлчеймаага төрүттүнген хүннери-биле холбаштыр үүректиҥ ханызындан изиг байырны чедирип, аас-кежиин болгаш каҥ дег кадык-шыырак боон, амыдырал-чуртталгазынга чедишкиннерни күзеп турарывысты илереттивис.

Кады төрээни С. Д. Анчымаа, күдээзи честези — С. К. Күстүүр, уруглары — Ирина, Марина, уругларының уруглары — Айдың, Чечена, Юля.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиҥ ынак ачавыс **Саган-оол Дөстей-оолович МОНГУШ** бо чылдың февраль 5-те таптыг-ла 50 харлаар. Ачавыс амгы үеде Суг-Хөл кожуунуҥ Суг-Аксы суурда чурттап болгаш ажылдап турар. Ол бистериҥ 3 кыстың болгаш 1 оолдун, адазы. Бистиҥ эргим ачавыстың юбилейи — төрүттүнген хүүнүн таварыштыр аҥаа каҥ дег кадыкшылды, аас-кежиин, узун назынны болгаш ажыл-ижинге чедишкиннерни күзээривисти илередип түр бис.

Уруглары Марина, Марта, Чечена, оглу Шолбан, күдээлери — Славалар, уругларының уруглары — Артыш, Радомир, Алдынай.

ЧАРЛААЛДАР

РОССИЯНЫҢ ИХЯ-ЗЫНЫҢ ШКОЛАЛАРЫНГА ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Тыва Республиканың ИХЯ-зы Россияның ИХЯ-зының дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге курсантылар чыырын чарлап турар.

ИХЯ-ның школалары юридиктиг, гуманитарлыг, техниктиг эртем-билиглиг специалистерни республиканың иштики херектер органнарынга ажылдаары-биле өөредир, белеткээр.

Ол школаларга ортумак азы ортумак тускай билиглиг, боттарының хүүда, ажыл-херекчи шынарлары-биле күш-культура белеткелин шыдаар болгаш кадыының байдалы иштики херектер органнарынга албан эрттирери-биле өөренирринге таарышкан, киреринiҥ шылгалдаларын чедишкиннiг туткан эр кижилерни хүлээп алыр. Хүндүсү өөредилгеге 17-ден 25 хар чедир назылыг кижилерни, бот-өөредилгеге — үүгле иштики херектер органнарының ажылдакчыларын хүлээп алыр.

Өөренип киреринi күзээр кижилер ИХЯ-ның кадрлар килдизинге (Ленин кудумчузу, бажың № 18), иштики херектерниҥ хоорай килдизинге, № 309 кабинетке келир (телефон № 92-5-86), а кожууннарда чурттап турар аныяктар — шуут-ла чер-черде чогуур милиция килдистеринге келир.

Бодунга 86 майыктың эмчи шынзылгазын, аттестатты азы дипломну, шериг биледин азы кийр бижээн шынзылганы, сөөлгү ажылдаан азы өөренип турган черинден характеристиканы азы шериг характеристиказын, 3х4 см 4 фото-чуруктарны база бир 9х12 см чуруктуу, бир эвес күш-ажыл стажтыг болза, күш-ажыл дептеринден ушта бижилгени эккээр ужурлуг.

Документилерни май 15-ке чедир хүлээп алыр. Киреринiҥ шылгалдаларын шуут-ла ИХЯ-ның школаларына: дээди өөредилге черлеринге — августун 1-ден, ортумак тускай өөредилге черлеринге — сентябрь 1-ден эгелеп чорудар.

Долу хемчээлдиг тайылбырны ИХЯ-да № 206 кабинеттен азы 92-2-55 болгаш 92-3-88 телефоннар дамчыштыр азы хоорайның иштики херектер килдизинден — Дружба кудумчузунда № 120 бажыңның 309-ку кабинеттен, № 92-5-86 телефондан билип ап болур.

Тыва Республиканың С. Б. Бюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвү техниктиг херекселдер талазы-биле ажылдаар, кино болгаш чурук тырттырып билир тускай эртемниг методисти, аргып, даарап, каасталгалар, угулзалар кылып билир тускай эртемниг шеверлерни, чурукчуну ажылче чалап турар.

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Щетинкин кудумчузу, 46, телефоннар №№ 3-41-42 болгаш 3-21-35.

СПОРТЧУЛАРГА ЧАРЛАЛ

Бо чылдың февраль 5-6 хүннеринде **Бажың-Алаак суурга** спорттуң хоочуну **Василий Бадының** адынга тураскааткан хол бөмбүүнге, мячилиг хоккейге маргылдаалар эрттирер деп турар.

Ынчангаш аҥаа кээп киржирин суурнуҥ чагыргазы чалап турар.

ЦИПРОЛЕТ — ЧАА САЛГАЛ-ХЕВИРИНИҢ ЭҢ КҮШТҮГ АНТИБИОТИГИ

ЧИЖЭЭ ГОНОРЕЯ-САГАА ААРЫГНЫ ООҢ 250 МГ-МЫН (1 таңны) ЧАҢГЫС КАТАП АЖЫГЛААРГА-ЛА ЭКИРТИП КААПТАР ШЫНАРЛЫГ.

Ол эмни организминиҥ бүгү системаларынын: тыныш органнарының, кештин, ижин-шөйүндүүнүн, сыңыйның, сөөктүҥ болгаш өске-даа халдавырлыг аарыгларны эмнээринге ажыглаар.

Долгаар телефон № 2-37-36, ажыл шагының үезинде.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиҥ өг-бүленiҥ эҥ эргим, ынак оглу, дуҥмаларының акызы, уругларының ачазы болгаш кырган-ачазы Михаил Чонданоолович Донгактың аар аараш мөчээнинiҥ соонда, оны орнукшударынга улуг ачы-дузаны чедирген Тыва Республиканың болгаш Хандагайтынын каайлы черлеринге, Өвүр кожуунуҥ өөредилге килдизинге, Хандагайтынын ортумак болгаш музыка школаларының коллективтеринге, дөргүл-төрелдерге, эш-өөрге, келген-не бүгү чонга бистиҥ ханы кажыыдалывысты кады үлежип, аар болгаш берге хүннерде бистиҥ чанывыска туруп, бүгү таланың деткимчезин көргүскени дээш сеткилвис ханызындан мөгейип турарывысты «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, кадайы, уруглары, дуҥмалары.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сеҥээ данырагладым, мээҥ ынаам» 10.30, 13.40, 16.50 шактарда;

ВИДЕОЗАЛ: «Космостун дуву чок» 9.30, 11.50, 14.20, 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чалбыраашталган от» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Шөлээн чер» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Туразында селгүүстээшкин» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-15-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; улетпүр — 3-34-49, 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлернiҥ хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинче бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалларның, авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуҥ типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20.803. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 89.